

PAPER DETAILS

TITLE: Antakya'da Bulunan Selahattin Ökten Sabunhanesi ve Sabunhane Plan Tipolojisi Üzerine Bir Degerlendirme

AUTHORS: Müge ÇIFTYÜREK,Kasim INCE

PAGES: 133-167

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2386746>

Antakya'da Bulunan Selahattin Ökten Sabunhanesi ve Sabunhane Plan Tipolojisi Üzerine Bir Değerlendirme*

Selahattin Ökten Soap Factory in Antakya and an Evaluation on Soap Factory Plan Typology

Müge Çiftçiyürek^{**}, Kasım İnce^{***}

Öz

Bitkisel ve hayvansal ürünlerle oluşturulan ilkel sabunların kimyası pek çok buluş ve yöntemlerle geliştirilmiş ve sabunculuk bir sanayi sektörü hâline gelmiştir. Sabun endüstrisi, başlıca ham maddesinin zeytinyağı olması sebebiyle zeytin ağacının yetiştiği uygun iklim şartlarına sahip merkezlerde gelişmiştir. Bu etkinin sonucunda, çeşitli belgelerden anlaşıldığı üzere 19. yüzyılda İzmir, Urla, Ayvalık, Edremit, Burhaniye, Havran, Ayvacık, Antakya, Gaziantep, Nizip, Kilis ve Birecik gibi merkezlerde sabunhaneler inşa edilmiştir. Bahsi geçen merkezler içinde Antakya'nın sabun imalatında önemli bir payı vardır.

Antakya'da çok sayıda sabunhane olduğu çeşitli kaynaklardan öğrenilmektedir. Günümüze ulaşan yapılardan biri de Selahattin Ökten Sabunhanesi'dir. Bu makalenin amacı ise 19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen sabunhanenin mimari ve işlevsel özelliklerinin tanıtılmasının yanında diğer sabun üretim merkezlerinde tespit edilen sabunhanelerle birlikte bir plan tipolojisi denemesi ortaya koymaktır. Her tipolojinin özellikleri hakkında genel bir değerlendirme yapılarak bunlara örnekler verilmiştir. Selahattin Ökten Sabunhanesi'nin bu tipoloji denemesindeki yeri belirlenmiştir. Nitekim sabunhanelerin birbirine benzeyen özellikleri olsa da genel olarak plan tipolojisi ve mimari özelliklerinin birbirinden farklılaştığına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Sabun, Sabun Sanayi, Sabunhane Tipolojisi, Antakya

Abstract

The chemistry of primitive soaps made with herbal and animal products has been developed by many inventions and various methods. Over time, soap making has become an industrial sector. The most preferred raw material in the soap industry is olive oil. Therefore, soap production has also come to the fore in the centers where olive trees are grown. In addition, as it is understood from various documents, soap factories were built in such centers like İzmir, Urla, Ayvalık, Edremit, Burhaniye, Havran, Ayvacık, Antakya, Gaziantep, Nizip, Kilis and Birecik in the 19th century. Among these centers, Antakya has an important share in soap production.

It is known from various sources that there have been lots of soap factories in Antakya. The Selahattin Ökten Soap Factory is one of those factories that survived to the present. The aims of this article are: the first is to introduce the architectural

* Bu makale Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Kasım İnce danışmanlığında Müge Çiftçiyürek tarafından 2021 yılında tamamlanan "Türkiye'de Sabunhaneler" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Sorumlu Yazar: Müge Çiftçiyürek (Dr. Öğr. Üyesi), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Hatay, Türkiye. E-posta: msati@mku.edu.tr ORCID: 0000-0003-2209-0943

*** Kasım İnce (Prof. Dr.), Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Denizli, Türkiye. E-posta: kince@pau.edu.tr ORCID: 0000-0002-8224-103X

Atf: Ciftciyurek, Muge, Ince, Kasim. "Antakya'da Bulunan Selahattin Ökten Sabunhanesi ve Sabunhane Plan Tipolojisi Üzerine Bir Değerlendirme." *Art-Sanat*, 19(2023): 133–167. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2023.19.1106544>

and functional features of Selahattin Ökten Soap Factory which belongs to the second half of the 19th century, and the second is to reveal a plan typology together with the soap factories identified in other soap centers. For this purpose, general evaluations of the characteristics of each typology were made and exemplified. The place of Selahattin Ökten Soap Factory in this typology has been determined. As a result, it has been explained that although soap factories have similar features, they have differences in terms of plan typology and architectural features.

Keywords

Soap, Soap Industry, Soap Factory Typology, Antakya

Extended Summary

Primitive soaps prepared with raw materials of plant and animal origin in Mesopotamia, Egypt and Greek and Roman civilizations are quite different from their current form. These soap-like substances have been an important tool in cleaning various textiles and goods, in the treatment of diseases and providing personal hygiene.

From the 7th and 8th centuries, soap production centers emerged in many parts of Europe and the Mediterranean countries. Marseille in France, Savona in Italy and Castile in Spain are the most important centers. Due to climatic conditions, olive trees grow in abundance in these cities. The fact that one of the main raw materials of soap is olive oil has enabled the establishment of the soap industry in these centers.

In Islamic cities such as Aleppo, Nablus and Jerusalem, soap production, dating to ancient times, and turned into a major industry during the Ottoman period.

At the end of the 18th century and throughout the 19th century, the reasons such as the discovery of chemical methods for the raw material of soap in the Western world, the introduction of steam power in the industry, the developments in transportation and the awareness of health rules increased the production and consumption of soap. In the same century, soap production is mentioned as one of the main hometown industries in the Ottoman world, and there are many documents related to soap in the Ottoman archives. In these documents, subjects such as raw materials used in soap production, quality of soap, trade and production centers are frequently mentioned. The documents mentioning the soap production centers are important in terms of identifying the regions and places where the soap factories were built. Based on the documents and yearbooks of the 18th, 19th and 20th centuries, these centers are İzmir, Urla, Aydın, Ayvalık, Edremit, Burhaniye, Ayvacık, Midilli, Crete, Aleppo, Damascus, Nablus, Antakya, Kilis, Antep and Maraş. In addition, in the *Annuaire Oriental du Commerce* (Oriental Trade Yearbooks) published in 1889-1890, 1891, 1893-1894, 1896 and 1909, it is seen that the soap sector constituted the main industry of the same centers. Considering this information, soap factories were identified in Ayvalık, Burhaniye, Havran, Edremit and Ayvacık in the Marmara, in İzmir and Urla in the Aegean, and in Antakya, Kilis, Antep, Nizip, Birecik in the Mediterranean. The climatic

conditions of the settlements enabled olive trees to grow. Therefore, soap factories were built in these centers where olive oil was obtained abundantly and cheaply.

Among the centers mentioned, it is learned from the documents that the main industry of Antakya in the 19th century was the soap production sector. The number of soap factories in the city was nine in 1888-1889, eleven in 1892-1902 and fifteen in 1906. Today, there are seven soap factories in Antakya. However, the architectural formation of the soap factories identified in Antakya and other centers has some similarities and differences. The plan, space, façade and building material properties of these structures have developed in parallel with the architecture seen in their geography. In this context, the Selahattin Ökten Soap Factory in Antakya was introduced as singular in terms of the plan, space functions, façade features and building materials. A typology study was carried out with the soap factories found in other regions.

Three different main typologies have been determined in these soap factories, whose construction dates are from the second half of the 19th century to the 1960s. 1- Soap factories with different units in a courtyard 2- Soap factories with inner courtyards 3- Soap factories without courtyards. Soap factories of the 1st type appear in Ayvalık, Burhaniye, Havran, Edremit, Ayvacık and İzmir. Generally, two-storey and rectangular-mass soap factories of this type delimit one side of the large courtyard. The courtyard is shared by buildings with different functions, especially the olive oil mill, together with the soap factory. They also have metal conical-shaped boilers. Type 2 is located in Antakya, Kilis, Gaziantep, Nizip and Birecik. This type of plan consists of vaulted and arched sections that surround a courtyard from two, three or four directions. There are usually stone soap cauldrons and olive oil wells on the ground floors. The wooden curtains seen on the facades of the first floors facing the courtyard and the street add a characteristic feature to these soap factories. The third type is encountered in every region. However, the building elements and facades are shaped according to the architecture of the region they are located in.

Functionality is prioritized in soap factories. Therefore, aesthetic concerns are at the lowest level. Interior spaces and facades are kept quite plain.

Giriş

En eski temizlik unsuru olan sabun, başlangıçta doğadan temin edilen bitkisel ve hayvansal maddelerle hazırlanarak yapılmış, zamanla çeşitli aşamalardan ve formüllerden geçirilerek günümüzdeki şeklini almıştır¹. Mezopotamya, Mısır, Yunan ve Roma medeniyetlerinde üretilen ilkel sabunlar geniş kullanım alanı bulmuştur². Bu medeniyetler, sabunun en önemli iki ham maddesinden biri olan alkaliyi yani kostiği, salsola kali³ familyasına ait bitkilerin ve odunun yakılmasıyla oluşan küllerden ve göllerdeki tabii sodadan⁴, bir diğer önemli ham madde olan yağ ise bitkilerden ve keçi, koyun ile sığır gibi hayvanların don yağlarından elde etmişlerdir⁵.

Sabunculuk, 7. ve 8. yüzyıllarda Avrupa ve Akdeniz ülkelerinde bir zanaat hâline gelmiştir⁶. İtalya’da Savona, Fransa’da Marsilya ve İspanya’da Kastilya başta olmak üzere sabun üretim merkezleri ortaya çıkmıştır⁷. Bu yerleşimlerin coğrafi konumu dolayısıyla iklim koşulları, sabunun ham maddesi olan zeytinin ve alkaliyi sağlayan bitkilerin yetişmesine imkân vermiştir⁸. Nitekim bu kentlerde sabun endüstrisinin ve imalathanelerin kurulması kaçınılmaz olmuştur. 18. yüzyıl sonuna kadar Marsilya, Savona, Kastilya, Venedik, Bristol ve Londra gibi kentlerde sabun üretimi artarak devam etmiş ve sabunlar pek çok yere sevk edilmiştir⁹.

- 1 Eliyahu Ashtor ve Guidobaldo Ceviddali, “Levantine Alkali Ashes and European Industries”, *The Journal of European Economic History* 3 (1983), 480; Mustafa Tayar, “Küllerin İnsanlığa Hediyesi: Sabun-I Sümerlilerden Günümüze Sabunun 5000 Yıllık Tarihi”, *Dünya Gıda* 12 (2013), 65-66; Kristine Konkol ve Seth Rasmussen, “An Ancient Cleanser: Soap Production and Use in Antiquity”, *Chemical Technology in Antiquity* (American Chemical Society: Oxford University Press, 2015), 245-266.
- 2 Louis William Bosart, “The Early History of the Soap Industry”, *Journal of the American Oil Chemists Society* (1924), 76-77; Mithat Onat, *Teorik ve Pratik Sabunculuk ve Yağ Tasfiye Usulleri* (İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1936), 1-2; Martin Levey, “The Early History of Detergent Substances: A Chapter in Babylonian Chemistry”, *Journal of Chemical Education* 31/10 (1954), 521-522; Hirak Behari Routh, vd., “Soaps: From the Phoenicians to the 20th Century-A Historical Review”, *Clinics in Dermatology* 14/1 (1996), 4; Konkol ve Rasmussen, “An Ancient Cleanser: Soap Production and Use in Antiquity”, 245-266.
- 3 Salsola kali, Orta Asya ile Orta Doğu çöllerinde, Akdeniz ve Afrika’da yetişen yüksek miktarda soda içeriğine sahip bitki grubudur. Levey, “The Early History of Detergent Substances: A Chapter in Babylonian Chemistry”, 522; Konkol ve Rasmussen, “An Ancient Cleanser: Soap Production and Use in Antiquity”, 245-266.
- 4 Levey, “The Early History of Detergent Substances: A Chapter in Babylonian Chemistry”, 521-522; Martin Levey, “Gypsum, Salt and Soda in Ancient Mesopotamian Chemical Technology”, *The History of Science Society* 49 (1958), 340; Konkol ve Rasmussen, “An Ancient Cleanser: Soap Production and Use in Antiquity”, 245-266.
- 5 Frederick William Gibbs, “The History of the Manufacture of Soap”, *Annals of Science* 4/2 (1939), 169-170; Routh, vd., “Soaps: From the Phoenicians to the 20th Century-A Historical Review”, 4; Konkol ve Rasmussen, “An Ancient Cleanser: Soap Production and Use in Antiquity”, 245-266.
- 6 John Kyle, “Soap Manufacture”, *The Chemist’s Section of the Cotton Oil Press* 5/9 (1922), 28; Bosart, “The Early History of the Soap Industry”, 77; Routh, vd., “Soaps: From the Phoenicians to the 20th Century-A Historical Review”, 4.
- 7 Bosart, “The Early History of the Soap Industry”, 77-78.
- 8 Kyle, “Soap Manufacture”, 28; Bosart, “The Early History of the Soap Industry”, 78.
- 9 Gibbs, “The History of the Manufacture of Soap”, 171; Ashtor ve Ceviddali, “Levantine Alkali Ashes and European Industries”, 501-502.

Ortaçağ'da Halep, Nablus ve Kudüs gibi İslam şehirlerine bakıldığında, sabun yapımı gelişmiş bir imalat koludur¹⁰. Bu merkezlerde sabun, salsola familyasından olan ve “uşnan” veya “kali” diye adlandırılan bitkinin külü ile zeytinyağı ya da hayvansal yağlarla karıştırılarak yapılmıştır¹¹. Özellikle uşnan/kali, 13. yüzyılın sonlarında Avrupa ülkelerine ihraç edilmiştir¹². Bahsedilen merkezlerde aslında çok eskiye dayanan sabun üretimi, Osmanlı döneminde büyük bir endüstriye dönüşmüş ve özellikle Halep ile Nablus sabunhanelerinde yapılan sabunlar büyük ün kazanmıştır.

18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl boyunca, Batı dünyasında sabunun kimyasında gerçekleştirilen çalışmalar, endüstride buhar gücünün devreye girmesi, ulaşımın giderek gelişmesi ve temizliğe verilen önemin artması gibi hususlar sabun üretimini giderek bir sanayi kolu hâline getirmiş, sabun üretimi ve tüketimi artmıştır¹³. Aynı yüzyılda, Osmanlı dünyasında “havâic-i zaruriye” yani lüzumlu ihtiyaç kategorisinde sayılan sabun imalinden başlıca ve en mühim memleket sanayilerinden biri olarak söz edilir¹⁴. Sabunla ilgili Osmanlı arşivlerinde çok sayıda vesika olup bu vesikalarda sabunun ham maddeleri, kalitesi, ticareti ve sabun imal merkezleri gibi hususlara sıkça değinilmiştir¹⁵. Sabun üretim merkezlerinin zikredildiği dokümanlar, sabunhanelerin inşa edildiği bölge ve yerleri tespit etme açısından önem arz eder.

Osmanlı Devleti'nde sabunhaneler belli bölge ve merkezlerde toplanmıştır¹⁶. 18., 19. ve 20. yüzyıla ait vesikalardan ve salnamelerden Osmanlı Devleti'nde hangi yerleşimlerin sabun merkezi olduğu, bu merkezlerden diğer yerlere ve bilhassa İstanbul'a sabun gönderildiği bilgisi edinilmektedir. Belgelerde İzmir¹⁷, Urla¹⁸, Aydın¹⁹, Ayva-

10 Thierry Grandin, “La Savonnerie Traditionnelle a Alep”, *Bulletin d'études Orientales* 36 (1984), 145; Said Öztürk ve Gülden Sarıyıldız, “Antik Çağdan Günümüze Temizliğin Değişmeyen Sembolü: Sabun”, *Tombak* 15 (1997), 46; Amnon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 61, 85.

11 Ashtor ve Cevdalli, “Levantine Alkali Ashes and European Industries”, 482.

12 Ashtor ve Cevdalli, “Levantine Alkali Ashes and European Industries”, 487-488.

13 Onat, *Teorik ve Pratik Sabunculuk ve Yağ Tasfiye Usulleri*, 3; Gibbs, “The History of the Manufacture of Soap”, 190; Öztürk ve Sarıyıldız, “Antik Çağdan Günümüze Temizliğin Değişmeyen Sembolü: Sabun”, 44-45.

14 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD.) 1196/22, 04 Zilkade 1310 (20 Mayıs 1893); Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 230/17225, 19 Zilhicce 1310 (4 Temmuz 1893).

15 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet İktisat (C. İKTS.) 25/1233, 27 Rebiülahir 1234 (23 Şubat 1819); Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 35/11, 13 Şevval 1310 (30 Nisan 1893); Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 1132/84834, 01 Muharrem 1316 (22 Mayıs 1898); Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 2610/22, 30 Muharrem 1324 (26 Mart 1906).

16 Said Öztürk, “Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 10 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 783.

17 “İzmir'de vaki sabunhanelerimizde tab' ve imal eylediğimiz sabunların...”, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet İktisat (C. İKTS.) 42/2098, 29 Safer 1195 (24 Şubat 1781).

18 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafî Mühimme Defterleri (DVNSMHM. d.) 71/296, 29 Safer 1002 (24 Kasım 1593).

19 “Aydın sancağında vaki Güzelhisar-ı Aydın, Tire, Bayındır, Ödemiş, Birgi, Sultanhisar, Franca, Köşkdere, Nazilli, Kuyucak ve Suğla sancağında Seferihisar, Urla, Birunabad, Yenikala, Çeşme ve Menteşe sancağında Milas, Mendelyan, Köyceğiz, Sulca kazalarında külliyyetli zeytin işhane olarak husule gelen revgan-ı zeyt zikr olunan kazaların sabunhanelerinde sabun imal ile...”, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C.ML.) 324/13346, 10 Rebiülevvel 1251 (6 Temmuz 1835).

lık²⁰, Edremit²¹, Kemer-i Edremit (Burhaniye)²², Ayvacık²³, Midilli²⁴, Kandiye²⁵, Resmo²⁶, Halep²⁷, Nablus²⁸, Antakya²⁹, Kilis³⁰, Urfa³¹, Antep³², Maraş³³ gibi merkezlerle karşılaşmaktadır. Ayrıca 1889-1890, 1891, 1893-1894, 1896, 1909 tarihlerinde basılan *Annuaire Oriental du Commerce*'de (Şark Ticaret Yıllıkları) sabunun aynı merkezlerin ana sanayisini oluşturduğu görülmektedir³⁴. Söz konusu yerleşimlerde iklim şartları gereği zeytin ağacı kolaylıkla yetişmektedir. Sabunun ham maddelerinden

- 20 “Midilli, Ayvalık ve Edremit vesair havalinde kâin sabunhanelerde imal olunan sabunlara...”, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM.) 164/78, 29 Zilhicce 1270 (22 Eylül 1854); “Ayvalık kasabası...28 sabunhane vardır. Mahsulat ve mamulâtının başlıcası revgan-ı zeyt ve sabun olup...”, *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, H. 1310/M. 1892-1893, 440-441.
- 21 “...Edremit kazasından üç senede kırk üç bin sekiz yüz yetmiş sekiz kantar revgan-ı zeyt ve beş bin dört yüz elli iki kantar sabun vürud eylediği...”, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet İktisat (C. İKTS.) 10/459, 03 Şaban 1233 (8 Haziran 1818); “Edremit kasabasında...7 sabunhane vardır”, *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, H. 1310/M. 1892-1893, 462.
- 22 “...Avrupa tüccarından ve Kemer-i Edremit kazası mütemekkinlerinden Lazoğlu Kombanaki nam kimse kaza-i mezkurde kâin mutasarrıf olduğu bir bab kebir ve derununde mevcut iki bab sagir sabunhane...”, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.) 13/35, 07 Ramazan 1262 (29 Ağustos 1846).
- 23 “...Ayvacık kazasına tabi Narlı Karyesi mütemekkinlerinden Bandermerc nam dahi sabunhane eshabından ve revgan-ı zeyt ve sabun tüccarından olup...”, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT.) 488/23974, 1254 (1839); “Ayvacık'ta Papaslık ve Narlı karyelerinde damgalı ve damgasız sabun imalı için müteaddid sabunhaneler bulunduğu gibi...”, *Karesi Vilayetine Mahsus Salname*, H.1305/M. 1887-1888, 142.
- 24 “Midilli ceziyesinde Pilimar kasabası ahalisinden Dimitri Polele'nin sabun imal ve zeytinyağı ta'sir etmek üzere kasaba-i mezkurede inşa eylediği fabrikanın...”, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 1608/95, 21 Recep 1306 (23 Mart 1889).
- 25 “Kandiye'de vaki sabunhane, dükkân ve mahzenlerde mevcut olan ve bir taraftan tabh ve imal olunan sabunun...”, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Belediye (C.BLD.) 51/2533, 15 Safer 1231 (16 Ocak 1816).
- 26 “...Hanya ve Resmo'da vaki sabun karhaneleri ashabı ve muktaası...”, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri SABH. Abdülhamid I (AE. SABH. I.) 203/13573, 05 Safer 1199 (18 Aralık 1784).
- 27 “Halep'te...13 sabunhane havidir”, *Salname-i Vilayet-i Halep*, H. 1284/M. 1867-1868, 110; “... ihtiyaçtan fazla olan yirmi kantar kadar zeytinyağının Antakya ve Halep sabunhanelerine...”, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK.) 17/27, 11 Ramazan 1334 (12 Temmuz 1916).
- 28 “...Kudüs-i Şerif, Halillürrahman, Gazze, Nablus, Yafa, Lud kazalarında sabun imal olunmak üzerine vürud eden revgan-ı zeyt...”, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vala (MVL.) 339/54, 17 Rebiülahir 1270 (17 Ocak 1854).
- 29 “Antakya kasabasında...11 sabunhane vardır”, *Salname-i Vilayet-i Halep*, H.1310/M. 1892-1893, 200.
- 30 “... Kilis'te sabun fabrikası üzerinde makur olduğu...”, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı (A. MKT. DV.) 175/62, 1277 (1860); “Kilis kazasında... 3 sabunhane vardır”, *Salname-i Vilayet-i Halep*, H. 1306/M. 1888-1889, 170.
- 31 “Urfa şehrinde ... 2 sabunhane vardır”, *Salname-i Vilayet-i Halep*, H. 1306/M. 1888-1889, 204.
- 32 “Ayntab'da ... 5 sabunhane vardır”, *Salname-i Vilayet-i Halep*, H. 1310/M. 1892-1893, 192.
- 33 “Maraş sancağında ... 2 sabunhane vardır”, *Salname-i Vilayet-i Halep*, H. 1306/M. 1888-1889, 193.
- 34 *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature* (Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1889-1890), 662, 689, 694-695, 697, 699-700, 704, 750, 752, 762; *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*, (Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1891), 803, 823, 839-841, 893, 895-897, 900; *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*, (Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1893-1894), 891, 908, 913, 918, 920, 922-923, 958-961, 964; *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*, (Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1896), 965, 1022-1023, 1040, 1046, 1054, 1057-1060, 1100, 1102-1105; *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature* (Constantinople: The Annuaire Oriental & Printing Company Limited, 1909), 1878, 1880-1881, 1885, 1922, 1955, 2145, 2148, 2153-2154.

birinin zeytinyağı veya pirina yağı oluşu da bu merkezlerde sabunhanelerin kurulmasında etkili olmuştur³⁵. Özellikle Batı Anadolu ile Adalar, Nablus ve Halep öne çıkan sabun üretim merkezleridir³⁶ (G. 1, G. 2).

G. 1: Osmanlı Dönemine Ait Sabun (Adatepe Zeytinyağı Müzesi, Çiftiyürek, 2017)

G. 2: Osmanlı Dönemine Ait Çift Damgalı Ayvalık Sabunu (Kerem Sabuncugil Arşivi, 2017)

Avrupa'da ortaya çıkan Sanayi Devrimi'nin etkisiyle Osmanlı'nın ekonomisindeki değişimler öncelikle uluslararası ticaretin ön plana çıktığı İstanbul ve İzmir gibi liman kentlerini daha sonra liman-demiryolu bağlantısı veya kervan yollarıyla ulaşılabilen iç bölgeleri etkilemiştir³⁷. Bu gelişmelere paralel olarak artan sanayi faaliyetleri ve ticari hareketlilik Batı Anadolu'da İzmir merkezli olmak üzere Urla, Ayvalık, Edremit, Kemer-i Edremit gibi kıyı yerleşimlerini önemli birer merkez hâline getirmiştir³⁸. Söz konusu merkezlerde, ham maddeye yakınlık sebebiyle zeytinyağı ve sabun sanayi kuruluşları dikkati çekmektedir³⁹. Sabunhaneler özellikle Ayvalık, Burhaniye ve Edremit'te zeytinyağı fabrikalarının yan sanayisi olarak kurulmuştur. Batı

35 Öztürk ve Sarıyıldız, "Antik Çağdan Günümüze Temizliğin Değişmeyen Sembolü: Sabun", 46; Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii", 783.

36 Öztürk ve Sarıyıldız, "Antik Çağdan Günümüze Temizliğin Değişmeyen Sembolü: Sabun", 46; Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii", 785.

37 Abdullah Martal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/3 (1993), 117; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 224.

38 Berrin Akın, "19. Yüzyıl Uluslararası Deniz Ticaretinin Batı Anadolu Yerleşimlerine Sosyo Ekonomik ve Mekânsal Yansımaları "Ayvalık Örneği", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 5/12 (2015), 10; Berrin Akın, "Bir Kentin Kimliği: Ayvalık Zeytinyağı ve Sabun Fabrikaları", *IV. Türkiye Lisan-süstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı I* (İstanbul: Matsis Matbaa, 2015), 218; Evren Gökçe, "Edremit Körfezi'nde Küçük Bir İskele: Kemer-Edremit (Burhaniye) İskelesi", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi* 1/2 (2018), 37.

39 Akın, "19. Yüzyıl Uluslararası Deniz Ticaretinin Batı Anadolu Yerleşimlerine Sosyo Ekonomik ve Mekânsal Yansımaları "Ayvalık Örneği", 10; Akın, "Bir Kentin Kimliği: Ayvalık Zeytinyağı ve Sabun Fabrikaları", 221.

Anadolu’da ve Adalar olarak bahsedilen Midilli ile Girit’te üretilen kaliteli sabunlar, başkent İstanbul’un gereksinimini büyük bir oranda karşılamıştır⁴⁰. H 1251/M 1836 ile H 1255/M 1840 tarihli vesikalardan İzmir, Ayvalık, Edremit, Kemer-i Edremit, Ayvacık, Kazdağı, Yunda (Cunda) Adası, Ayazmend, Midilli, Girit’e bağlı Kandiye, Hanya ile Resmo, Molova ve Eğriboz’un İstanbul’a zeytinyağı ve sabun göndermekle yükümlü olduğu öğrenilmektedir⁴¹.

Osmanlı sabun üretimi ve ticareti, Batı Anadolu ve Adalar’dan sonra Şam ve Nablus çevresi ile Halep ve buraya tabi Antakya, Maraş, Kilis, Antep ve Birecik’te de yapılmıştır. Bazı araştırmalarda zeytinin anavatanı, Akdeniz ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin kesiştiği yer olarak ifade edilmiştir⁴². Nitekim zeytinyağının bol ve ucuza elde edildiği bu merkezlerde sabunhaneler inşa edilmiştir.

19. yüzyılda adı geçen merkezler içinde Antakya’nın sabun sektöründe önemli bir yeri olduğu belgelerden öğrenilmektedir. H 1284/M 1867-1868 tarihli *Halep Vilayeti Salnamesi*’nde Antakya’da üretilen sabunların Mersin, Tarsus, Antep, Adana ve Beyrut’a gönderildiği⁴³, 1889-1890, 1893-1894, 1896 tarihlerine ait *Şark Ticaret Yıllıkları*’nda şehrin ihracat ürünleri içinde sabunun da bulunduğu belirtilmektedir⁴⁴. Şehirdeki sabunhane sayısının bu çizgide artarak 1888’de dokuza, 1892-1903’de on bire ve 1906’da on beşe ulaştığı anlaşılmaktadır⁴⁵. 1894’te Cuinet, Antakya’nın dokuz sabunhanesi bulunduğunu belirtmiştir. Buna ilaveten geniş bir alanı kaplayan zeytin ağaçlarından elde edilen yağla sabun üretildiğini ve sabunun kentin en önemli ticareti olduğunu kaydederken⁴⁶, Ali Cevad, 1895-1896 tarihli eserinde, zeytinyağından

40 Gülten Sarıyıldız, “İstanbul Sabun Tahsisatı ve Bu Tahsisatta Sabuncu Esnafının Yükümlükleri”, *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildiriler 2* (İstanbul: Globus Dünya Basımevi, 2003), 364; Abdülatif Armağan, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Batı Anadolu’da Zeytincilik ve Bu Faaliyetin İstanbul’un İlaşesindeki Yeri”, *XIV. Türk Tarih Kongresi II* (9-13 Eylül 2002), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 972; Ayşe Nükhet Adıyeke, “XVIII. Yüzyılda İstanbul’un Zeytinyağı ve Sabun İhtiyacının Karşılmasında Girit’in Rolü”, *XV. Türk Tarih Kongresi IV* (11-15 Eylül 2006) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 1744.

41 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Belediye (C. BLD.) 151/7533, 07 Zilhicce 1251 (25 Mart 1836); Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet İktisat (C. İKTS.) 30/1451, 29 Zilhicce 1255 (4 Mart 1840).

42 Renan Tunalıoğlu, “Türkiye Zeytinciliğindeki Gelişmeler ve Bu gelişmede Kahramanmaraş Zeytinciliğinin Yeri”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu* (İstanbul: Maraşder-Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, 2005), 1345; Mücahit Taha Özkaya, Mehmet Ulaş ve Ebru Çakır, *Zeytinyağı*, ed. Fahrettin Göğüş, Mücahit Taha Özkaya ve Semih Ötleş (Ankara: Eflatun Yayınevi, 2009), 1.

43 *Salname-i Vilayet-i Halep*, H. 1284/M. 1867-1868, 123.

44 *Annuaire Oriental du Commerce de L’industrie, de L’administration et de la Magistrature* (Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1889-1890), 752; *Annuaire Oriental du Commerce de L’industrie, de L’administration et de la Magistrature*, (Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1893-1894), 959; *Annuaire Oriental du Commerce de L’industrie, de L’administration et de la Magistrature*, (Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1896), 1102.

45 *Salname-i Vilayet-i Halep*, H. 1306/M. 1888-1889, 173; *Salname-i Vilayet-i Halep*, H. 1310/M. 1892-1893, 200; *Salname-i Vilayet-i Halep*, H. 1320/M. 1902-1903, 271; *Salname-i Vilayet-i Halep*, H. 1324/M. 1906-1907, 293.

46 Vital Cuinet, *La Turquie D’asia Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de L’asie Mineure*, (Paris: Ernest Leroux, 1894), 2: 197, 199-200.

kaliteli sabun imal edildiğini bildirmiştir⁴⁷. Kentin bir yılda imal ettiği sabun miktarı, Antep, Nizip ve Kilis'in toplam ürettiğinden fazladır⁴⁸. H 1320/M 1902-1903 *Halep Vilayeti Salnamesi*'nde, Antakya sabunhanelerinde yapılan sabunların Adana, Sivas ve Kayseri'ye gönderildiğinden bahsedilmektedir⁴⁹. Bundan başka H 1334/M 1916 tarihli arşiv vesikasında, Antakya'daki sabunculuktan memleketin yegâne bir ticareti diye söz edilmiştir⁵⁰. Bütün bu verilere bakarak sabunun Antakya için büyük bir gelir kaynağı olduğunu söylemek mümkündür.

Antakya ve diğer üretim merkezlerindeki sabunhanelerde geleneksel sergi tipi imalat yapılmıştır. Bu imalat ham madde hazırlığı, pişirme, dökme, kesme, damgalama, kurutma ve paketleme aşamalarından oluşmaktadır⁵¹. Sabunhanelerin zemin katlarındaki mekânlar, ham madde hazırlığı ve pişirme işlemleri için kullanılmıştır. Birinci katlarda ise dökme, kesme, damgalama, kurutma ve paketleme hazırlıkları yapılmıştır.

Sabunun temel ham maddeleri yağ, kostik, su ve tuzdur⁵². İlk aşamada zeytinyağı ya da pirina yağı⁵³ ve kostikten⁵⁴ oluşan ham maddeler hazırlanmaktadır. Yağlar sabunhanelere hazır olarak getirilmiştir. Fakat bu yağlar, Antakya sabunhanelerinin zemin katlarındaki mengene adı verilen mekânlarda çıkartılmıştır⁵⁵. Kostik ise yine zemin katlarda, sabun kazanlarının hemen yanında suyla dolu havuzlarda ya da varillerde yağa girecek oranda birleştirilerek hazırlanmıştır⁵⁶. Sabun pişirme işlemi, metal ve taş kazanlarda doğrudan ateş veya buhar yoluyla yapılmıştır⁵⁷. Konik biçimli metal kazanların dar olan dibi zemin kattaki ocağa otururken geniş ağız kısmı üst döşemeyi delip birinci kata uzanmıştır. Taş kazanlar ise doğrudan zemin katlarda yer almaktadır. Bu kazanın dibi, bodrum seviyesinde yer alan ocaklık mekânında bulunurken ağzı ze-

47 Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı* (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1313), 35.

48 Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East 1800-1914* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1966), 281.

49 *Salname-i Vilayet-i Halep*, H. 1320/M. 1902-1903, 273.

50 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye İdare-i Umumiye (DH. İ. UM.) 93/1, 19 Recep 1333 (2 Haziran 1915).

51 Müge Çiftiyürek, "Türkiye'de Sabunhaneler" (Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2021), 33; Müge Çiftiyürek, "Tarihi Antakya Sabunhanelerinde Geleneksel Sabun Üretim Süreci ve Bu Süreçte Kullanılan Teçhizatlar", *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19/49 (2022), 478; Müge Çiftiyürek, "Endüstri Mirasına İki Örnek: Gaziantep Kürkcü ve Elbeyli Sabunhaneleri", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 7/2 (2022), 561.

52 Onat, *Teorik ve Pratik Sabunculuk ve Yağ Tasfiye Usulleri*, 4; *Türkiye'de Sabun Sanayii* (Ankara: TSOTBB Matbaası, 1958), 14.

53 Pirina yağı, zeytinin ikinci veya üçüncü sıkımından çıkan yüksek asitli ve düşük kalitedeki yağdır. Onat, *Teorik ve Pratik Sabunculuk ve Yağ Tasfiye Usulleri*, 59.

54 Diğer adı sodyum hidroksit (NaOH) olan kostik, suda eriyebilen asit bazlı bileşendir. Sabun yapımında sıklıkla kullanılmaktadır. Onat, *Teorik ve Pratik Sabunculuk ve Yağ Tasfiye Usulleri*, 18.

55 Derya Camuz, Başak İpekoğlu ve Hasan Böke, "Tarihi Osmanlı Sabunhaneleri: Antakya Kuseyri Sabunhanesi'nin Koruma Sorunları", *Kargir Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri VII Bildiri Kitabı* (İstanbul: Şan Ofset Matbaacılık, 2015), 15; Çiftiyürek, "Türkiye'de Sabunhaneler", 400; Çiftiyürek, "Tarihi Antakya Sabunhanelerinde Geleneksel Sabun Üretim Süreci ve Bu Süreçte Kullanılan Teçhizatlar", 478.

56 Çiftiyürek, "Türkiye'de Sabunhaneler", 34.

57 Onat, *Teorik ve Pratik Sabunculuk ve Yağ Tasfiye Usulleri*, 135; *Türkiye'de Sabun Sanayii*, 24.

min katın döşeme hizasındadır. Ayvalık, Burhaniye, Edremit, Ayvacık, Havran, İzmir, Nizip gibi merkezlerdeki sabunhanelerde metal kazan; Antakya, Kilis ve Gaziantep'te ise taş kazan kullanılmıştır⁵⁸. Her iki kazan çeşidinde su ile yağ ısıtıldıktan sonra kositik ilave edilmekte ve sabunlaşma başlamaktadır. Sabunun yanmasını ve sertleşmesini engellemek için tuz konulmaktadır. Yaklaşık iki veya üç gün devam eden sabun pişirme işlemi sona erdikten sonra sabun hamuru dinlenmeye bırakılmaktadır. Ardından kazanda akışkan hâle gelen sabun hamuru, taşıma kovalarına doldurulmaktadır. Bu kovalar Antakya, Kilis ve Gaziantep sabunhanelerinin zemin katlarındaki tonozlara açılan kare kesitli boşluklardan birinci kata taşınmıştır. Birinci katların zeminlerinde, boyu imalathaneye göre değişen kalıplara sabun hamuru dökülmektedir. Bu kalıpların yerel olarak isimlendirilmesi yöreden yöreye değişmektedir. Nitekim sabun kalıplarına Antakya, Kilis, Nizip'te "masara", Birecik'te "saraba" ve Burhaniye, Edremit, Ayvalık, Ayvacık'ta "sergi" denmektedir⁵⁹. Kalıplara dökülen sabun hamurunun tüm yüzeyi çeşitli aletlerle düzeltilip sabun kurumaya bırakılmaktadır. Kuruyan sabun, özel bıçaklarla boyuna ve enine kesilip küp şeklinde sabunlar elde edilmektedir. Bu sabunlara markaya ait yazı veya sembolün bulunduğu ahşap mühür tokmakla damga vurulmaktadır. Damgalanan sabunlar toplandıktan sonra kule biçiminde üst üste istiflenmekte ve yaklaşık altı ay boyunca kurumaya bırakılmaktadır. En son paketlenerek piyasaya sunulmaya hazır hâle getirilmektedir.

Günümüzde Antakya'da tespit edilen yedi sabunhaneden biri Selahattin Ökten Sabunhanesi'dir. Teknolojik sistemler sayesinde seri bir şekilde sabun üretimi yapan fabrikaların çoğalması, geleneksel yöntemlerle çalışan sabunhanelerin çoğunun terk edilmesine sebep olmaktadır. Sonuçta, zamanla bu yapılar ya harap vaziyette kalmakta ya da yıkılarak yok olmaya yüz tutmaktadır. Bu yüzden özgün yapısının büyük oranda korunması, mekânların işlevselliğinin takip edilebilmesi, 1934 tarihli planının ve 1932 ile 1934 tarihlerine ait fotoğraflarının varlığı Selahattin Ökten Sabunhanesi'nin ele alınıp tanıtılmasını sağlamıştır. Söz konusu diğer merkezlerde tespit edilen sabunhaneler de göz önünde bulundurularak bir plan tipoloji denemesi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Antakya Selahattin Ökten Sabunhanesi

Antakya'nın eski yerleşim dokusunun kuzeyindeki sabunhane, 2328 parselde yer almaktadır. Batıda Kurtuluş Caddesi'ne, kuzeyde ara sokağa bakan sabunhane, doğuda komşu yapılarla sınırlandırılmıştır. Bina, kentin başka önemli sabun imalat yerleri olan Aselcioğlu, Hasan Ökten ve Şehoğlu Sabunhanelerine çok yakın alanda konum-

58 Çiftiyürek, "Türkiye'de Sabunhaneler", 256; Çiftiyürek, "Tarihi Antakya Sabunhanelerinde Geleneksel Sabun Üretim Süreci ve Bu Süreçte Kullanılan Teçhizatlar", 479; Çiftiyürek, "Endüstri Mirasına İki Örnek: Gaziantep Kürkçü ve Elbeyli Sabunhaneleri", 564.

59 Özge Bozgeyik ve Neslihan Dalkılıç, "Traditional Soap Workshops in Nizip (Gaziantep), South-Eastern Turkey", *Industrial Archaeology Review* 40 (2018), 3; Çiftiyürek, "Türkiye'de Sabunhaneler", 36.

landırılmıştır. 1932 yılına ait fotoğrafta, bu sabunhaneler büyük kütleleri ile dikkat çekmektedir (G. 3).

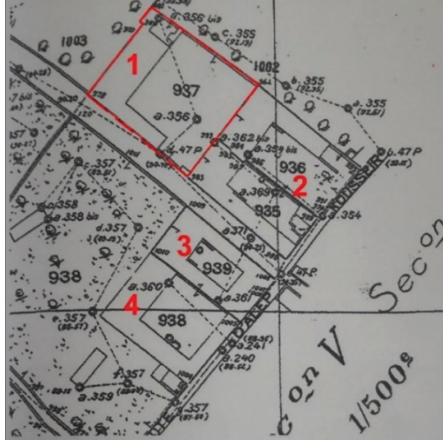

G. 3: Selahattin Ökten Sabunhanesi (1), Şehoğlu Sabunhanesi (2), Aselcioğlu Sabunhanesi (3), Hasan Ökten Sabunhanesi (4) (<http://vrc.princeton.edu/researchphotographs/s/antioch> erişim 13 Ekim 2020)

Yapı diğer sabunhanelerle birlikte koku ve dumanın çevreyi etkilememesi, arazi sıkıntısının olmaması, nakliyat işlemlerinin hızlı ve kolay olması için yerleşimin dışında kurulmuştur. Fakat günümüzde kentteki hızlı yapılaşmanın etkisiyle birlikte sabunhaneler, yerleşim merkezleri içerisinde kalmıştır (G. 4).

G. 4: Selahattin Ökten Sabunhanesi (1), Şehoğlu Sabunhanesi (2), Aselcioğlu Sabunhanesi (3), Hasan Ökten Sabunhanesi (4) (earth.google.com'dan işlenmiştir)

G. 5: 1929 Fransız Paftası, Selahattin Ökten Sabunhanesi (1), Şehoğlu Sabunhanesi (2), Aselcioğlu Sabunhanesi (3), Hasan Ökten Sabunhanesi (4) (Hatay Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi)

İki katlı yapı, geniş avlunun batı ve kuzey kenarlarını kuşatan sivri kemerli ve çapraz tonoz örtülü bölümlerden oluşmaktadır. Bu plan tipi, 1929 Fransız paftasında (G. 5), 1934 yılına ait fotoğrafta⁶⁰ (G. 6) ve 1934 tarihli çiziminde⁶¹ (G. 7) açıkça görülmektedir. Yapının zemin katında sabun kazanı, zeytinyağı kuyuları, idari oda ve depolama alanları bulunmaktadır. Taş kazanın altında ocaklık mevcuttur. Birinci kat duvarlarla bölünmeyen, hava akımının sağlandığı geniş mekânlardan oluşmuştur. Bu katın zeminindeki ahşap kalıplara sabun hamuru dökülerek kurutulmaktadır. Daha sonra kuruyan sabunlar damgalanıp özel bıçaklarla kesilmekte ve hazır hâle getirilmektedir.

60 Scott Redford, *Antioch on the Orontes* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), 146-147.

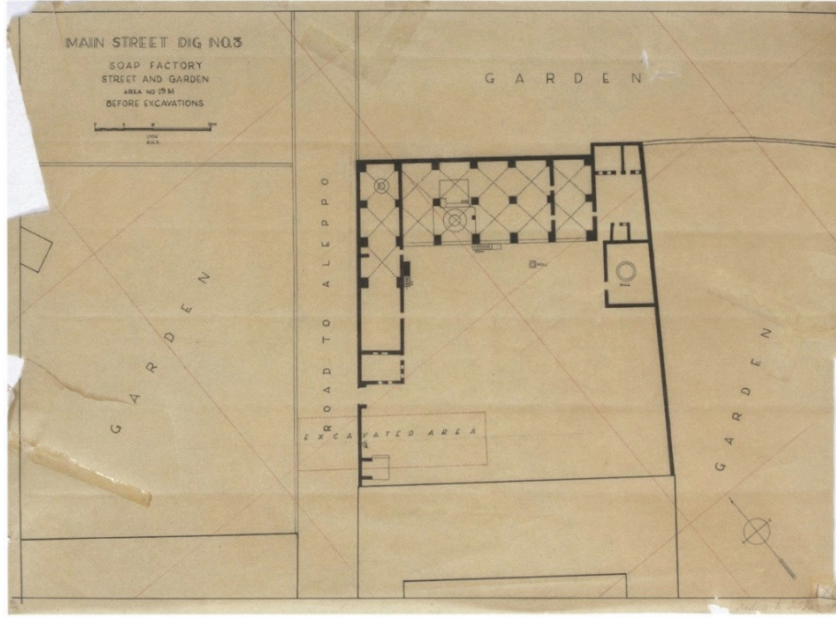
61 Alexander Asa Eger, "(Re) Mapping Medieval Antioch: Urban Transformations from the Early Islamic to the Middle Byzantine Periods", *Dumbarton Oaks Papers* 67 (2013), 114.

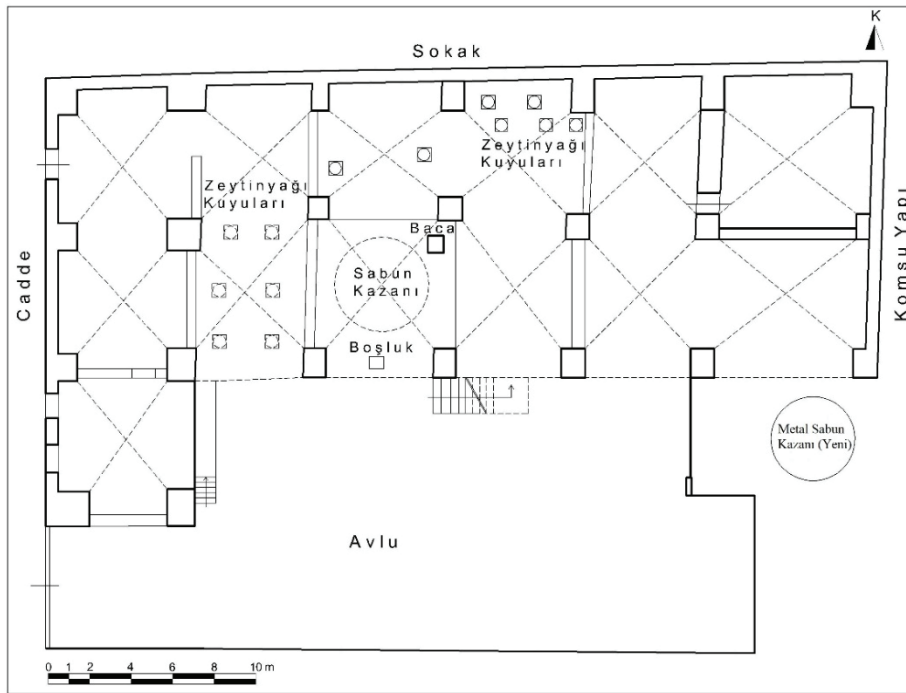
G. 6: Selahattin  kten Sabunhanesi'nin Avlu Cepheleri
(Redford, *Antioch on the Orontes*, 146-147)

Zemin Kat

Sabunhanenin günümüzdeki vaziyet planına bakıldığında, yapıda birtakım değişiklik ve ilaveler yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre 1929 Fransız paftasında (**G. 5**) ve 1934 tarihli  iziminde (**G. 7**) sabunhanenin  evre duvarları, geniş bir avluyu sınırlandırmıştır. Hatta avlunun güneyi şehoğlu Sabunhanesi'ne dayanmıştır. Bugün ise yapının avlu sınırları daraltılmıştır (**G. 8**).

G. 7: Selahattin Ökten Sabunhanesi'nin 1934 Tarihli Plânı (Eger, "(Re) Mapping Medieval Antioch: Urban Transformations from the Early Islamic to the Middle Byzantine Periods", 114)

G. 8: Selahattin Ökten Sabunhanesi'nin Zemin Kat Planı (Çiftiyörek, "Türkiye'de Sabunhaneler", 369)

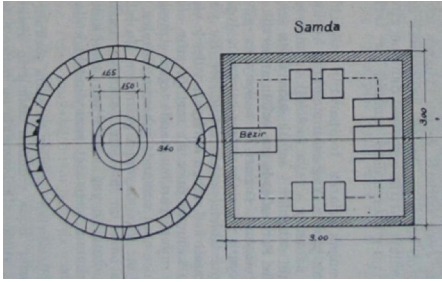
1934 tarihli çizime (G. 7) ve fotoğrafa (G. 6) göre yapının avlusuna batı kenardaki çift kanatlı kapıdan ulaşılmaktadır. Avlu kapısının kuzeyine doğru tek katlı bir kütle uzandığı görülmektedir. Bu kütlede iki mekân vardır. Kapının kuzeyindeki kesme taştan basık kemerli pencerelere sahip mekân, idari oda işlevindedir. Bitişigindeki dikdörtgen plânlı ve avluya açılan cephesindeki kapıdan başka açıklığı olmayan ikinci mekân, depolama amaçlı kullanılmıştır. Söz konusu mekân kuzeyde, çapraz tonoz örtülü bölümle bağlantılıdır. Günümüzde ise bahsedilen avlu kapısı ve tek katlı kütle yoktur. Buraya geniş açıklı metalden avlu kapısı yapılmıştır.

Avlunun kuzeyinde, ikişer sıra hâlinde uzanan çapraz tonozlarla örtülü bir bölüm mevcuttur. Bu bölüm, batıda, güneye doğru tek çapraz tonozlu bir kısım ile uzatılarak âdetâ “L” biçimi oluşturulmuştur. Tonozlar ortada ve güneyde bağımsız, kuzey, doğu ve batıda ise duvardan içe taşıntı yapan payelere oturmaktadır. Payeler arasına yer yer moloz taş ve briket duvarlar örülmüştür (G. 8). Fakat 1934 tarihli çizimde bu bölümde, doğu ve batı yönlerinden duvarlarla kapatılarak ayrı kısımlar elde edilmiştir (G. 7). Doğudaki art arda iki çapraz tonozla örtülü kısım, batı duvarındaki iki kapıyla sabun kazanının bulunduğu bölüme açılmaktadır. 1934 yılına ait fotoğrafta burasının dışı sivri kemerle açılan tek katlı bir kütle olduğu anlaşılmaktadır (G. 6). Bugün ise önüne bina inşa edildiğinden bu kütle, avludan görünmemektedir.

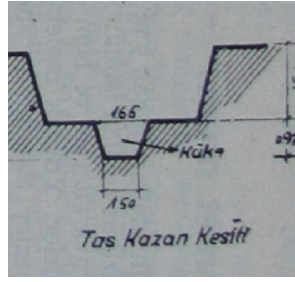
Kuzey bölümün orta kısmında, taştan bir sabun kazanı ile buna bitişik samda (kostik havuzu) ve zeytinyağı kuyuları yer almaktadır. Sabun kazanının geniş ağız kısmı taştan örülü olup alt kısmında “kake/küka” olarak adlandırılan, bakırdan yapılmış dar bir yuvarlak parça vardır (G. 9, G. 10). Ateş, bakır parçanın altında yakılmaktadır⁶². Kazanın kuzeyinde de kostik, kireç gibi alkali çözeltileri hazırlamak için kullanılan “samda”⁶³ bulunmaktadır. Birbiriyle bağlantılı olan bu kostik havuzları dikdörtgen plânlıdır (G. 9). Havuzun güneydoğu köşesindeki birkaç basamaklı merdivenle buraya ulaşılmaktadır (G. 7). Sabun kazanının dar olan dibi samda hizasındadır. Ağız ise samdadan yüksekte kalmaktadır. Kazanın dibindeki bir boru, samdaya bağlanmaktadır. Böylelikle dibe çöken atık sabun bu havuza boşaltılarak bir sonraki üretimde tekrar değerlendirilmektedir. Fakat sabun kazanı ve samda günümüzde mevcut değildir. 1934 tarihli planında yapının kuzeybatı köşesinde sabun kazanına benzer bir unsurun olduğu görülmekle birlikte (G. 7), günümüzde, burada kazan bulunduğuna dair herhangi bir emareye rastlanmamıştır.

62 *Türkiye’de Sabun Sanayii*, 10-11.

63 *Türkiye’de Sabun Sanayii*, 10-11; Camuz, İpekoğlu ve Böke, “Tarihi Osmanlı Sabunhaneleri: Antakya Kuşeyri Sabunhanesi’nin Koruma Sorunları”, 19. Halep sabunhanelerinde de bu havuzlara “samda” denilir. Grandin, “La Savonnerie Traditionnelle a Alep”, 149.

G. 9: Antakya Sabunhanelerinde Sabun Kazanı ve Samda Plânı (*Türkiye’de Sabun Sanayii*, 11)

G. 10: Antakya Sabunhanelerinde Sabun Kazanı Kesiti (*Türkiye’de Sabun Sanayii*, 9)

Kazanın konumlandırıldığı yerin çapraz tonozunda, kovalara doldurulan sabun hamurunun birinci kata taşınması işlevini gören kare biçimli boşluk ile bunun doğusunda, iki payenin arasında, kare kesitli baca vardır (**G. 11**). Yine kazanın üstündeki tonoz yüzeyinde, kabartma tekniğinde el ve çekiç motifleri kullanılmıştır. Bu sembolik motiflerin kişinin işinde usta olduğunu ve elinden her iş geldiğini gösteren bir anlam taşıdığı düşünülmektedir⁶⁴ (**G. 12**).

G. 11: Selahattin Ökten Sabunhanesi Kuzey Bölümdeki Sabun İmal Yeri (Çiftiyürek, 2017)

⁶⁴ Ayşen Aldoğan, “Anadolu Kültüründe-Sanatlarında Sembolik El Motifi”, *II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğler* (İstanbul: Kuşak Ofset, 1988), 26; Hatice Aycan Aydoğan, “Türk Halk İnaniş ve Uygulamalarında El Sembolü” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 145.

G. 12: Selahattin Ökten Sabunhanesi Çapraz Tonozdaki Çekiç ve El Motifi (Çiftyürek, 2017)

Kazanın batısında altı, kuzeyinde yedi adet zeytinyağını depolamak için kuyu vardır (**G. 8, G. 13**). Sabun kazanının batısındaki yan yana ikişerli sıralanan altı kuyu kapatılmış olup diğer kuyular mevcudiyetini korumaktadır (**G. 14**).

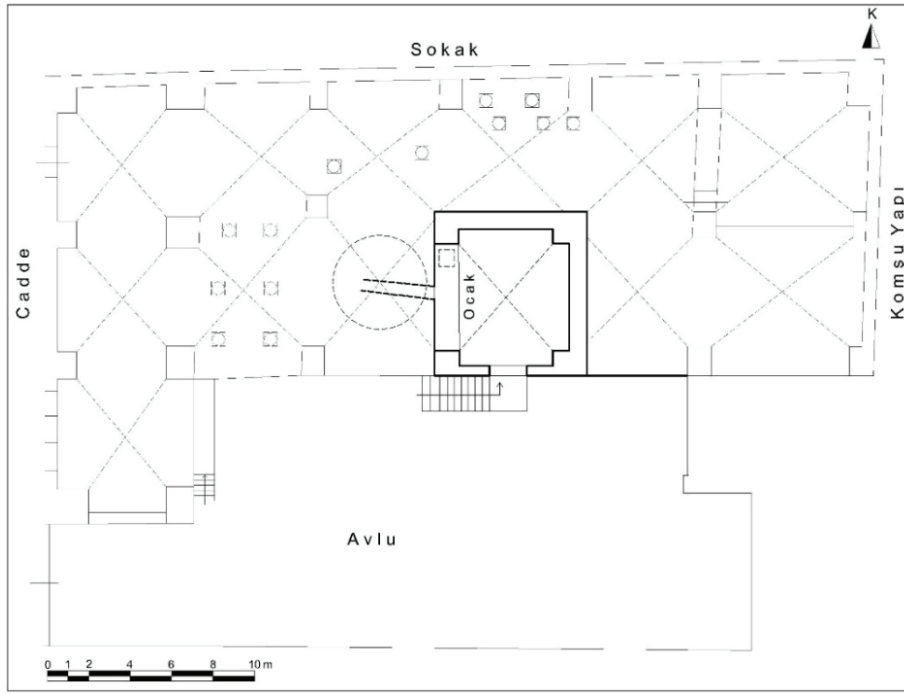
G. 13: Selahattin Ökten Sabunhanesi Zeytinyağı Kuyusu (Çiftyürek, 2017)

G. 14: Selahattin Ökten Sabunhanesi'nde Kuyuların Kapatıldığı Bölüm (Çiftiyürek, 2017)

Sabun kazanının zemin kotu altındaki ocaklığına avlunun kuzeyindeki merdivenle ulaşılmaktadır (**G. 15**). Küçük bir odacık şeklindeki ocaklık dört yönden nişlerle genişletilmiştir⁶⁵ (**G. 16**). Çapraz tonozlu bu mekânın batı duvarında ocak nişi bulunmaktadır. Kazanın dar ve bakırdan olan dibi ocak nişiyle irtibatlıdır. Ocakta yakılan ateş, bir kanal vasıtasıyla dip kısımdan başlamak üzere bütün kazanın etrafını ısıtarak sabunun kaynamasını sağlamaktadır. Ocak nişinden başlayarak çatıya doğru yükselen kare kesitli bacanın ise zemin ve birinci katta gövdesi görülmektedir.

⁶⁵ Derya Camuz, "Conservation of Kuseyri Soap Factory As an Industrial Heritage in Antakya" (Yüksek Lisans Tezi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2016), 222.

G. 15: Selahattin Ökten Sabunhanesi Ocaklık Planı (Çiftyürek, “Türkiye’de Sabunhaneler”, 369)

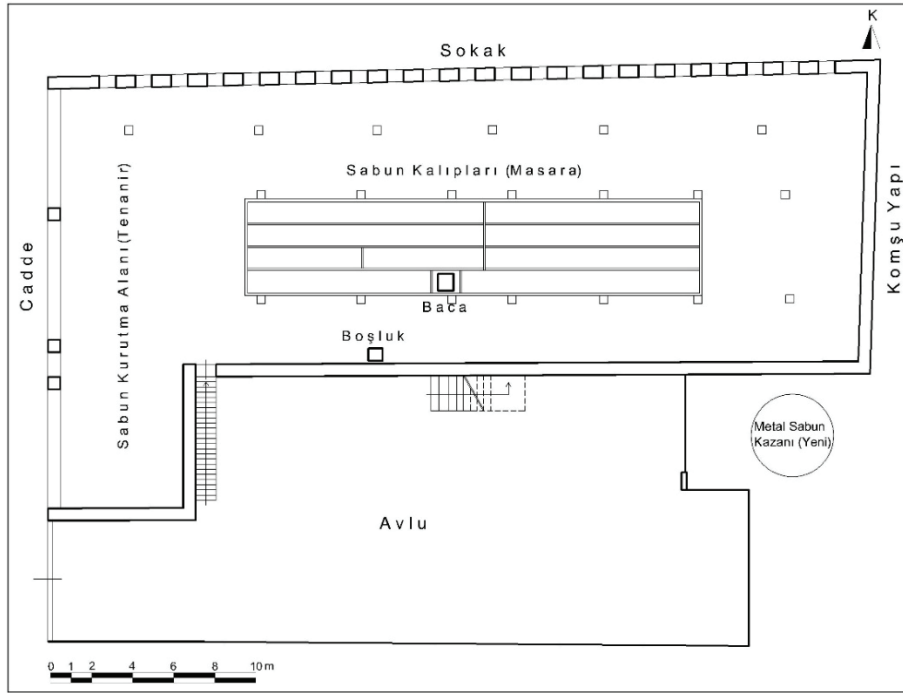
G. 16: Selahattin Ökten Sabunhanesi Ocaklık (Camuz, “Conservation of Kuseyri Soap Factory As an Industrial Heritage in Antakya”, 222)

1934 tarihli çizimde avlunun kuzeydoğu köşesinde bazı mekânlar yer almaktadır (G. 7). Bunlardan dikdörtgen planlı ve kapı dışında herhangi bir açıklığı bulunmayan mekânda iç içe iki daire olduğu görülmektedir. Bu dairelerin yanında “değirmen taşı/

mengene” ifadesi yazıldığından mekânın zeytinyağı imalathanesi olması muhtemeldir. Değirmen taşı da zeytin kırmak için kullanılmaktadır. İmalathanenin hemen kuzeyinde yer alan ve beden duvarından hafif dışa taşan mekânın ise ahır ya da depo işlevini gördüğü söylenebilir. Çünkü zeytinyağı imalathanesindeki değirmen taşı, hayvan gücü ile hareket ettirilmektedir. Bu sebeple iki mekân arasında bağlantı olmalıdır. Nitekim çok yakınında konumlanan Aselcioğlu Sabunhanesi’nde de benzer şekilde ilişkili mekânlar ve mengene taşı bulunmaktadır⁶⁶.

Birinci Kat

Sabunhanenin birinci katına batıdaki merdivenle ulaşılmaktadır (G. 17). Herhangi bir duvarla bölünmeyen geniş açıklıklı alanlarda, sabun hamurunun kalıplara dökülüp kurutulması ve kesilmesi işlemleri gerçekleştirilmektedir (G. 18). Bu işlemlerin kolaylıkla yürütülebilmesi için birinci katta çok sayıda taşıyıcıya yer verilmemesine özen gösterilmiştir. Ortada az sayıda ahşap taşıyıcının bulunduğu alanın zemininde sabun kalıpları sıralanmaktadır. Kalıpların yanındaki kare kesitli baca da ocaklıktan başlayıp çatıda bitmektedir.

G. 17: Selahattin Ökten Sabunhanesi'nin Birinci Kat Planı
(Çiftiyürek, "Türkiye'de Sabunhaneler", 370)

66 Camuz, İpekoğlu ve Böke, "Tarihi Osmanlı Sabunhaneleri: Antakya Kuseyri Sabunhanesi'nin Koruma Sorunları", 15.

G. 18: Selahattin  kten Sabunhanesi'nin Birinci Katı ( etin Furkan Usun Arşivi)

Zeminde yer alan kalıplarda kesilen sabunlar, batı bölümdeki geniş alanda kurumaya bırakılmakta ve üst üste kule biçiminde dizilmektedir. Bu şekilde yapılan kurutma işlemine “tenanır” denilmektedir. Kuzey duvarda dikdörtgen açıklıklı çok sayıda küçük pencere bulunmaktadır. Batı duvar, düşeyde sıralanan ahşap  ıtalarla meydana getirilmiş perdelerle örtülmüştür.  zg n durumda güney duvarda da ahşap perdeler vardır. Böylece birinci katta çok sayıdaki pencere ve ahşap perde sayesinde gerekli hava akımı elde edilerek sabunların uygun ortamda kuruması sağlanmıştır.

Cepheler

Sabunhanenin batı, kuzey ve avlu cephesi görülebilmektedir. Dar bir ara sokağa bakan kuzey cephede zemin kat sağır tutulmuştur. Birinci katta ise sık aralıkla çok sayıda küçük pencere sıralanmıştır. Beden duvarları ise taş kornışle sonlandırılmıştır.

Kurtuluş Caddesi'ne bakan batı cephenin zemin katı  imento esaslı sıva ve boya ile kaplandığı için alttaki duvar örgüsü seçilememektedir. Buraya daha sonradan olduğu tespit edilen bir kapı ve iki pencere açılmıştır. Birinci katta ise ahşap  ıtalı perdeler, cepheyi kapatmıştır (G. 19).

G. 19: Selahattin Ökten Sabunhanesi Batı Cephesi (Çiftyürek, 2017)

G. 20: Selahattin Ökten Sabunhanesi'nin Avlu Kapısı ve Arkada Şehoğlu Sabunhanesi
(<http://vrc.princeton.edu/researchphotographs/s/antioch> erişim 13 Ekim 2020)

1934 tarihli fotoğrafta, batı cephedeki avlu kapısı görülmektedir (**G. 20**). Basık kemerli ve kesme taş kaplı kapı, moloz taşla örülmüş çevre duvarından daha yüksekte tutularak cephede kendini göstermektedir.

Sabunhanenin avluya bakan kuzey ve batı cephesi, birtakım müdahalelere maruz kalmıştır (**G. 21**). Ancak 1934 tarihli fotoğrafından bu cephelerin görülebilen özgün durumu şu şekilde tanımlanabilir (**G. 5**): Avluya bakan kuzey cephenin zemin katı, dört sivri kemer ile dışa açılmıştır. Birinci kattaki payelerin araları ise ahşap perdelerle örtülmüştür. Bunun hemen doğusundaki tek katlı kütlenin cephesi de sivri kemerlidir. Günümüzde kütlenin önüne bina eklendiği için avludan cephesi görünmemektedir.

G. 21: Selahattin Ökten Sabunhanesi'nin Avluya Açılan Kuzey Cephesi (Çiftyürek, 2017)

Avluya bakan batı cephede, tek katlı kütleler ile bitişindeki avlu kapısı ve iki katlı kütlenin kısa kenarı yer almaktadır (**G. 6**). Tek katlı kütlelerin cephelerinde basık kemerli pencerelere ve kapıya yer verilmiştir. İki katlı olan kısa kenar ise altta yarım sivri kemerle avluya açılmaktadır. Birinci kat ahşap perdeyle kapatılmıştır. Günümüzde avlu kapısı ve tek katlı kütleler mevcut değildir. Kısa kenar olan iki katlı kütlenin cephesi de özgünlüğünü kaybetmiştir.

Moloz taşın hâkim olduğu yapının sivri kemerlerinde, payelerinde, kapı ve pencere kenarlarında kesme taş uygulanmıştır. Ancak duvarlar çimento esaslı harçla sıvanmış ve boyanmıştır. İç kısımdan açık olan ahşap konstrüksiyonlu çatı, Marsilya tipi kiremitle örtülmüştür. Fakat özgün durumda alaturka kiremitle kaplı olduğu anlaşılmaktadır.

Yapının Tarihlendirilmesi

Selahattin Ökten Sabunhanesi'nin yapım tarihi hakkında kesin bir veriye rastlanılmamıştır. Ancak yapı, 19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilebilen Antakya'daki Haytoğlu, Aselcioğlu, Hasan Ökten, Kuseyri, Şehoğlu ve Müftüoğlu Sabunhaneleri ile aynı plân, mekânlar, zeytinyağı kuyuları, sabun kazanları ve tonoz örtü sistemine sahiptir. Zemin katların sivri kemerlerle dışa açılması ve birinci katların ahşap perdelerle örtülmesi de ortak özelliklerdendir⁶⁷. Bu sabunhanelerden Haytoğlu Sabunhanesi, kitabesine göre H 1264/M 1848'e tarihlendirilebilir⁶⁸. Diğer sabunhanelerin isimleri ise 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında basılan *Annuaire Oriental du Commerce*'de tespit edilmiştir⁶⁹. Bunun yanında Weulersse çalışmasında, sabunhaneleri 19. yüzyıla tarihlendirerek 20. yüzyılın başlarında Antakya'nın ekonomisine büyük gelir sağladığını kaydetmiştir⁷⁰. Ayrıca çeşitli çalışmalarda da adı geçen sabunhaneler aynı yüzyıla tarihlendirilmiştir⁷¹. Bu verilerden hareketle söz konusu sabunhanenin 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olabileceği fikri ileri sürülebilir.

Sabunhane Plan Tipolojisi Üzerine

Sabunun ham maddelerinden biri zeytinyağı veya pirina yağı olduğundan zeytin ağacının çokça yetiştiği yerlerde sabunhaneler inşa edilmiştir. Buna göre Akdeniz'in doğusundaki Antakya, Kilis, Gaziantep, Nizip ve Birecik'te, Marmara'nın güneyindeki Ayvalık, Burhaniye, Havran, Edremit ve Ayvacık'ta, Ege'deki İzmir ve Urla'da sabunhaneler yer almaktadır (G. 22). Bu yapıların inşa tarihi, 19. yüzyılın ikinci yarısından 1960'lı yıllara kadar gelmektedir⁷².

67 Çiftçiyürek, "Türkiye'de Sabunhaneler", 151, 157, 162, 167, 171, 176, 179.

68 Çiftçiyürek, "Türkiye'de Sabunhaneler", 151.

69 *L'indicateur Ottoman Annuaire Almanach du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature* (Constantinople: Cervati Freres & D. Fatzea, 1881), 429; *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature* (Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1889-1890), 752; *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature* (Constantinople: The Annuaire Oriental & Printing Company Limited, 1909), 2153.

70 Jacques Weulersse, "Antioche Essai de Geographie Urbaine", *Bulletin D'Etudes Orientales* 4 (1934), 66.

71 Bülent Nakib, *Eski Antakya'dan Görünümler, Tarihsel Yapılar ve Eski Ünlü Yerler* (Antakya: Antakya Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 38, 65, 269; Camuz, İpekoğlu ve Böke, "Tarihi Osmanlı Sabunhaneleri: Antakya Kuseyri Sabunhanesi'nin Koruma Sorunları", 17; Çetin Furkan Usun ve Yücel Dinç, "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği ve Sabunhanelerin Endüstriyel Miras Kapsamında Değerlendirilmesi: Antakya Örneği", *Coğrafya Dergisi* 40 (2020), 155; Çiftçiyürek, "Tarihi Antakya Sabunhanelerinde Geleneksel Sabun Üretim Süreci ve Bu Süreçte Kullanılan Teçhizatlar", 477.

72 Çiftçiyürek, "Türkiye'de Sabunhaneler", 280.

SABUNHANELERİN PLAN ÖZELLİKLERİ, ÖZGÜNLÜK DURUMLARI ve GÜNÜMÜZDEKİ İŞLEVLERİ										
Bölge	Sabunhane Adı	Farklı Birimlerle Bir Avlu İçerisinde Bulunanlar			İç Avlulu	Avlusuz	Özgünlük Durumu			Günümüzdeki İşlevi
		Birimleri Dagnuk	Birimleri Bitişik	Tekil			Koruyan	Kısmen Koruyan	Kaybetmiş	
MARMARA	Ayvalık Hüsnü Rıfka Kazaz					✓		✓		Otel
	Ayvalık Ali Aday			✓			✓			Atıl
	Ayvalık Erman					✓		✓		Atıl
	Ayvalık Sabuncugil					✓		✓		Demek Evi
	Burhaniye Yağcı		✓					✓		Market
	Ayvalık Fazıl Doğan	✓					✓			Atıl
	Ayvalık Fevzi Paşa Mah.			✓					✓	Yıkılmış
	Ayvalık Cömertler					✓			✓	Atıl
	Ayvalık Ertemler		✓				✓			Atıl
	Havran Eminzade	✓					✓			Atıl
	Burhaniye Hüsnü Tolun	✓					✓			Onarımda
	Edremit Ali Rıza Karagözoğlu		✓					✓		Atıl
	Burhaniye Hüsnü Pazarbaşı			✓			✓			Kültür Merkezi
	Ayvalık Gümüşlü Eminzade	✓							✓	Yıkılmış
	Burhaniye Halil İbrahim Selçuk	✓					✓			Atıl
EGE	Çanakkale Ayvacık Burnaz	✓					✓			Müze
	İzmir Hamdi Dalan					✓	✓			Atıl
	İzmir Konak			✓			✓			Atıl
AKDENİZ	İzmir Urla			✓				✓		Ofis
	Antakya Haytoğlu				✓			✓		İşham
	Antakya Aselcioğlu				✓		✓			Atıl
	Antakya Hasan Ökten				✓			✓		Atıl
	Antakya Şehoğlu				✓			✓		Otel
	Antakya Selahattin Ökten				✓		✓			Sabunhane
	Antakya Kuseyri				✓		✓			Atıl
	Antakya Müftüoğlu				✓			✓		Atıl
GÜNEY DOĞU ANADOLU	Gaziantep Kürkçü				✓		✓			Yurt
	Gaziantep Elbeyli					✓	✓			Şarküteri
	Birecik Mistukoğlu				✓		✓			Atıl
	Nizip Sayınlar				✓		✓			Atıl
	Kilis Muharrem Bey					✓	✓			Atıl
	Nizip Fındıklar				✓		✓			Atıl
	Nizip Okanlar					✓	✓			Atıl
	Nizip Özkaya					✓			✓	Yıkılmış
SABUNHANE ÇEVRELERİ	Kilis Kalaycılar				✓					Müze
	Kahramanmaraş Cumhuriyet Hanı				✓					Sosyal Tesis
	Ayvalık Sezai Ömer Madra		✓							Atıl
	Birecik Akçakanat					✓				Atıl
	Ayvalık Karşınlar					✓				Sabunhane

G. 22: Sabunhanelerin Plan Özellikleri, Özgünlük Durumları ve Günümüzdeki İşlevleri (M. Çiftiyörek)

Söz konusu bölgelerdeki sabunhanelerin birbirine benzeyen özellikleri bulunsa da yapılar planları bakımından farklılaşmaktadır. Nitekim tespit edilen mevcut sabunhanelerde üç plan tipi ile karşılaşılmıştır. Sabunhaneler,

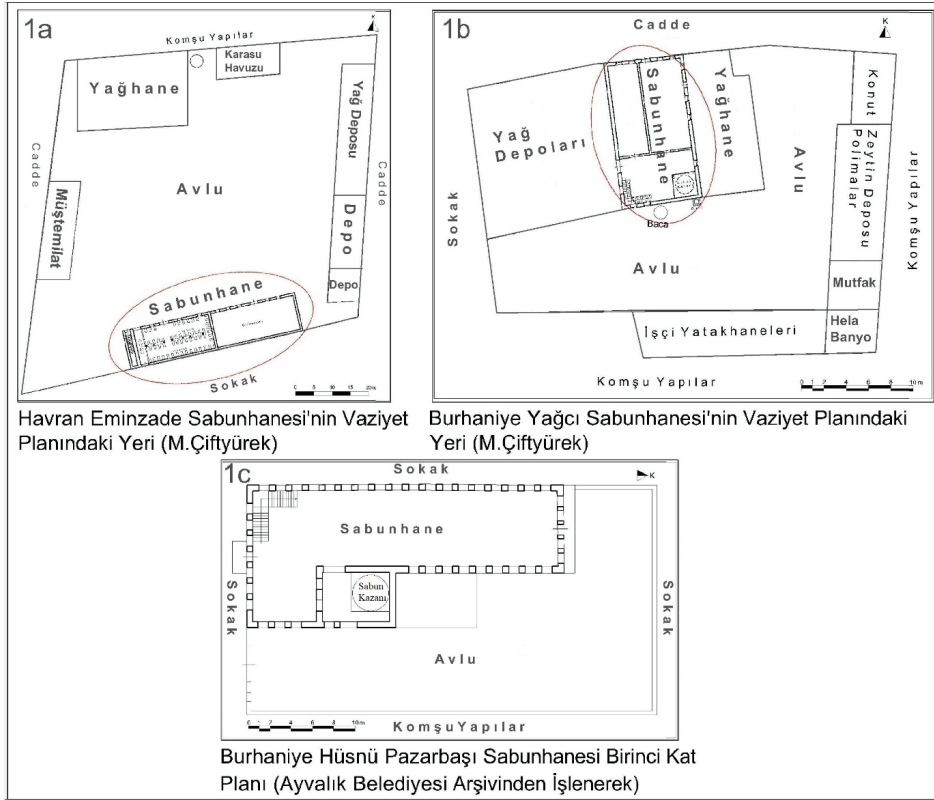
1. Farklı birimlerle bir avlu içerisinde bulunan sabunhaneler
2. İç avlulu sabunhaneler,
3. Avlusuz sabunhaneler

olarak gruplandırılabilir. 1. tipteki sabunhaneleri de kendi içinde üç alt gruba ayırmak mümkündür. Ayrıca, sabun talebine olan artışa bağlantılı olarak bazı değişik işlevli yapıların iç kısımlarına veya etrafına eklenen mekânlara sabun kazanı, yağ deposu ve sabun kalıpları gibi unsurlar yerleştirilerek sonradan sabunhaneye dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Bu yapıların da hangi tipoloji içinde olduğu belirlenmiştir.

1. Farklı Birimlerle Bir Avlu İçerisinde Bulunan Sabunhaneler

Bu tipteki sabunhaneler, aynı avlunun içerisinde konumlanan yağhane, işçi yatakhaneleri, depo ve çeşitli servis birimleri gibi değişik işlevdeki binalarla birlikte bir araya gelerek yapı topluluğunu meydana getirmektedir. İki katlı ve dikdörtgen kütleli sabunhaneler avlunun bir kenarını sınırlandırmaktadır. Taştan sabun kazanlarının görülmediği bu sabunhanelerde, zemin katların bir köşesinde konik şekilli ve metalden kazanlar yer almaktadır. Kare kaideli ocak üzerine oturtulan kazanların ağızları döşemeyi delip üst kata uzanmaktadır. Birinci katlarda çok sayıda ve sık aralıklarla bulunan pencereler dikkati çekmektedir. Ayrıca silindirik veya kare biçimli olarak yükselen bacalar bu yapılarda simge niteliğindedir. Güney Marmara ile Ege Bölgesi'nin plan türü olarak nitelendirilebilecek olan bu tipteki sabunhaneleri kendi içinde üç alt gruba ayırmak mümkündür:

- a. Bir avlu içinde birimleri dağınık yerleştirilen sabunhaneler:** Dikdörtgen kütleli bu sabunhaneler aynı avlu içinde yağhane, depolar ve çeşitli servis mekânları gibi farklı işlevdeki binalarla birlikte ayrı ayrı konumlandırılmıştır. Havran'daki Eminzade Sabunhanesi (1912-1913) (**G. 23-1a**), Ayvalık'taki Fazıl Doğan (20. yüzyıl başı) ile Gümüşlü Eminzade Sabunhanesi (1940), Burhaniye'deki Hüsnü Tolun (1919-1920) ile Halil İbrahim Selçuk Sabunhanesi (1941) ve Ayvacık'taki Burnaz Sabunhanesi (1950) bu tipteki yapılara örnek gösterilebilir.
- b. Bir avlu içinde birimleri birbirine bitişik yerleştirilen sabunhaneler:** Aynı avlunun içinde farklı işlevdeki yapılarla yan yana bitişik vaziyette yerleştirilmiştir. Ayvalık'taki Ertemler Sabunhanesi (1909), Burhaniye'deki Yağcı Sabunhanesi (19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı) (**G. 23-1b**), Edremit'teki Ali Rıza Karagözoğlu Sabunhanesi (1925) bu alt gruba örnektir. Ancak tespit edilen bu sabunhanelerin bitişik oldukları yağhane veya yağ depoları ya sonraki bir dönemde sabunhaneye ilave edilmiş ya da söz konusu farklı işlevdeki yapılara sabunhane eklenmiştir. Un fabrikasından sabunhaneye dönüştürüldüğü düşünülen Ayvalık Sezai Ömer Madra Sabunhanesi (1914) ise bu grupta yer almaktadır.
- c. Bir avlu içerisinde tekil olarak inşa edilen sabunhaneler:** Bu sabunhaneler, bir avlunun içinde tek ve bağımsız yapıdan ibarettir. Ayvalık Ali Aday (19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı) ile Fevzi Paşa Mahallesi Sabunhanesi (20. yüzyıl başı), İzmir Konak Sabunhanesi (19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı) ile Urla Sabunhanesi (20. yüzyıl ortaları) ve Burhaniye'de Hüsnü Pazarbaşı Sabunhanesi (1932-1940) (**G. 23-1c**) bu tipe örnek olarak verilebilir. Yalnızca Hüsnü Pazarbaşı Sabunhanesi'nin zemin katı yağhane olarak işlev görmüştür.

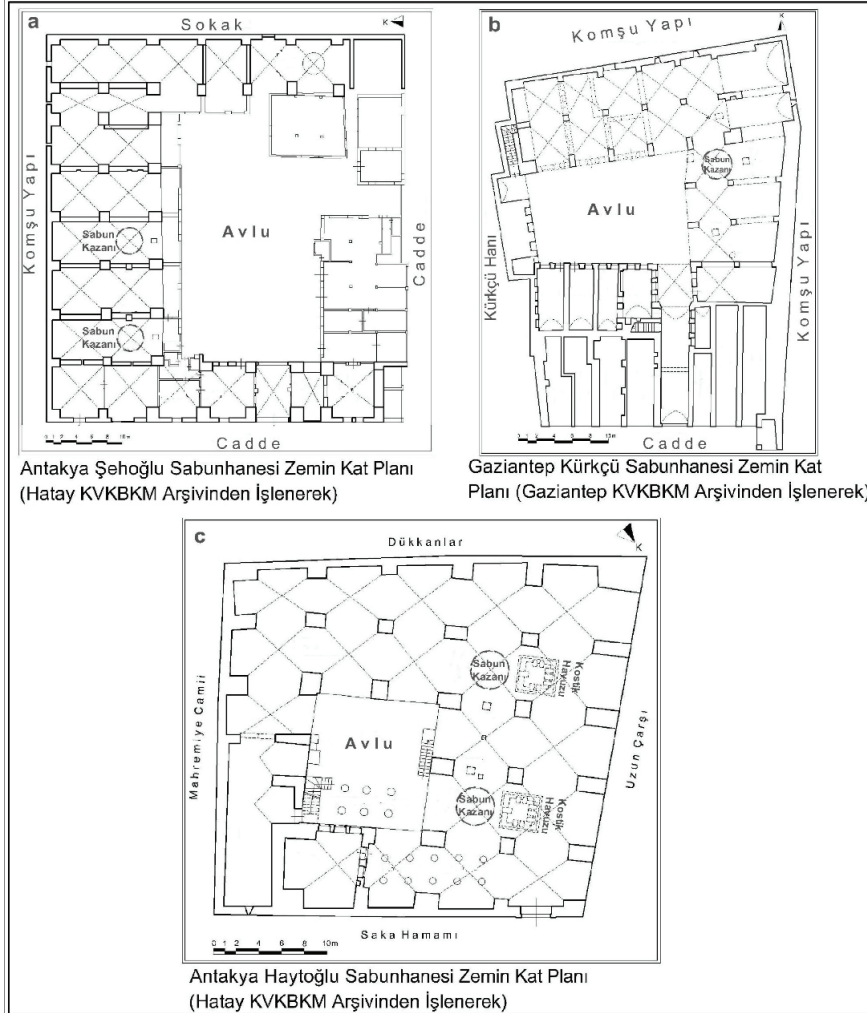

G. 23: Farklı Birimlerle Bir Avlu İçerisinde Bulunan Sabunhanelerden Örnekler (Çiftiyürek, "Türkiye'de Sabunhaneler", 342, 350, 356)

2. İç Avlulu Sabunhaneler

Büyük bir avluyu iki, üç veya dört taraftan çevreleyen kemerli ve tonozlu bölümlerden oluşmaktadır. Zemin katlar çoğunlukla bağımsız ve duvara bağlı kalın payelerin taşıdığı çapraz tonozlarla örtülüdür. Avluya bakan zemin kat cepheleri, çoğunlukla sivri kemerlerle dışa açılmıştır. Ancak bazı yapıların hem zemin hem de birinci kat cephelerinde sivri kemer uygulanmıştır. Bu plan tipinin Akdeniz'in doğusundaki örneklerde uygulandığı görüldüğünden bölgesel bir özellik olarak nitelendirilebilir. Bu bağlamda ele alınan Antakya Selahattin Ökten Sabunhanesi avluyu iki yönden sınırlandıran iç avlulu tiptedir. Bundan başka Nizip'te Fındıklar Sabunhanesi de (19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı) avluyu iki yönden kuşatmıştır. Avluyu üç yönden kuşatan örnekler Antakya'da Hasan Ökten (19. yüzyıl ikinci yarısı), Şehoğlu (19. yüzyıl ikinci yarısı) (G. 24-a), Müftüoğlu Sabunhaneleri (19. yüzyıl ikinci yarısı), Gaziantep'te Kürkcü Sabunhanesi (1887) (G. 24-b) ve Birecik'te Mıstıkoğlu Sabunhanesi (19. yüzyıl sonu)'dir. Avluyu dört yönden kuşatanlar ise Antakya'da Haytoğlu (1848) (G. 24-c), Aselcioğlu (19. yüzyıl ikinci yarısı), Kuseyri Sabunhanesi (19. yüzyıl ikinci yarısı) ve Nizip Sayınlar Sabunhanesi (19. yüzyıl sonu)'dir. Sonradan yapılan ila-

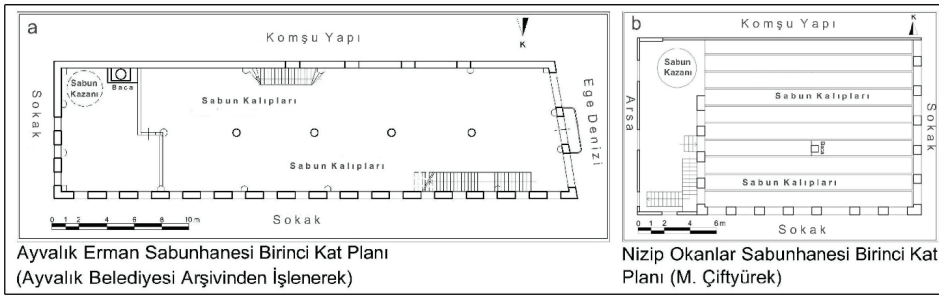
velerle sabunhane olarak kullanıldığı düşünölen Kilis Kalaycılar (19. yüzyıl ikinci yarısı) ile Kahramanmaraş Cumhuriyet Hanı Sabunhanesi (19. yüzyıl sonu) de bu grupta yer almaktadır. Çoğunlukla zemin katlarda zeytinyağı kuyuları, taş kazanlar ile sabun hamurunun üst kata çekildiğı kare biçimli boşluklar dikkati çekmektedir. Sabun kazanlarının altındaki tek mekânli ocaklıklar ise taştan kazanlara mahsustur. Birinci katların sokağı veya avluya açılan cephelerinin ahşap perdeler ile kapatılması önemli bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

G. 24: İç Avlulu Sabunhanelerden Örnekler
(Çiftyürek, “Türkiye’de Sabunhaneler”, 362, 367, 373)

3. Avlusuz Sabunhaneler

Her bölgede karşılaşılabilen, genel olarak dikdörtgen kütleli ve iki katlı olan bu sabunhaneler doğrudan sokaklarla sınırlandırılmıştır. İzmir’de Hamdi Dalan Sabunhanesi (19. yüzyıl ikinci yarısı), Ayvalık’ta Hüsnü Rıfkı Kazaz (19. yüzyıl sonu), Erman (19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı) (**G. 25-a**), Sabuncuğil (19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı) ve Cömertler Sabunhaneleri (1901), Gaziantep’te Elbeyli Sabunhanesi (19. yüzyıl sonu), Kilis’te Muharrem Bey Sabunhanesi (19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı), Nizip’te Okanlar (1940) (**G. 25-b**) ile Özkaya Sabunhanesi (1945) ve daha sonradan yapılan müdahalelerde sabunhaneye çevrilen Birecik Akçakanat Sabunhanesi (1950) ile Ayvalık Karşınlar Sabunhanesi (1962) bu tipe örnek olarak gösterilebilir. Bu gruptaki sabunhanelerin yapı elemanları ve cephe özellikleri bulundukları merkezlerin mimarisine göre şekillenmiştir. Antakya, Gaziantep, Nizip, Kilis ve Birecik sabunhanelerinde görülen sivri kemerli ve tonozlu kısımlar yöredeki cami, medrese ve han gibi yapılarda da sıkça kullanılmıştır. Nitekim bu yapı elemanları dâhil taş kazanlar ve ocaklıkları, zeytinyağı kuyuları, tonozlardaki kare kesitli boşluklar ile cepheleri örten ahşap perdeler ile İzmir, Ayvalık, Burhaniye, Edremit gibi merkezlerde bulunan sabunhanelerde karşılaşılmamaktadır. Bu merkezdeki dikdörtgen kütleli sabunhanelerde konik biçimli metalden kazanlar, ahşap konstrüksiyonlu döşemeler, cephelerde sık aralıklarla dizilen pencereler ve yer yer silindirik veya kare biçimli bacalar görülmektedir. Nitekim sabunhaneler yer aldıkları bölgenin yerel mimari özelliklerini göstermektedir.

G. 25: Avlusuz Sabunhanelerden Örnekler (Çiftçiyürek, “Türkiye’de Sabunhaneler”, 341, 382)

Değerlendirme

Sanayi yapılarının belli bir bölgeye kurulmasında ham maddeye yakınlık daima gözetilen bir yönelim olmuştur. Üretilen malın pazarlanması da bu bağlamda dikkate alınmıştır. Sabunhaneler de endüstriyel bir amaca hizmet ettiği için ham maddenin kolay ve hızlı bir şekilde ulaşacağı yerlerde kurulmuştur. Bu yapılar İzmir, Ayvalık, Edremit, Burhaniye, Ayvacık gibi kıyı merkezlerde sabunları limanlar vasıtasıyla nakliye etmek, atıkları kolay şekilde denize boşaltmak, duman ve kokuyu yerleşimlerden uzak tutmak gibi hususlar dikkate alınarak kıyı şeridinde sıfır veya kıyı şeridinin gerisindeki ticari ve sınai faaliyetlerin yoğun olduğu kesimlerde kurulmuştur. Bilhassa 18. yüz-

yıl başlarında, İzmir’de, Karataş-Konak arasındaki sahil şeridinde birçok sabunhane kurulmuş, buranın doldurularak Sarı Kışla’nın inşasına başlanmasıyla, sabunhaneler Kemeraltı’nın iç kısımlarına taşınmıştır⁷³. Antakya, Gaziantep, Nizip, Kilis ve Birecik gibi yerleşimlerdeki sabunhaneler ise arazi sıkıntısının olmaması, duman ile kokunun etrafı rahatsız etmemesi, sabun taşımacılığının hızlı ve kolay şekilde yapılması için çoğunlukla yerleşim merkezleri dışında yer almıştır. Yerleşim merkezindeki sabunhanelerin de mümkün olduğunca hanelerden uzakta olmasına dikkat edilip pazar, çarşı gibi ticaretin yapıldığı yerlerde inşa edilmiştir. İşlevselliğin ön planda olduğu bu yapıların estetik kaygının en alt düzeyde dikkate alınmasından dolayı iç mekânları ve cepheleri oldukça yalın tutulmuş, bulunduğu bölgenin mimarisine paralel biçimlendirilmiştir. Buna göre Akdeniz’in doğusunda bulunan Antakya, Kilis, Gaziantep, Nizip, Birecik’teki sabunhaneler ve Marmara’nın güneyindeki Ayvalık, Burhaniye, Havran, Edremit, Ayvacık ile İzmir’deki sabunhanelerin genel olarak plan tipolojisi ve mimari özellikleri birbirinden farklıdır. Başta Antakya olmak üzere Gaziantep, Nizip ve Birecik’te karşılaşılan iç avlulu sabunhaneler, plan tipleri ve yapı elemanları bakımından Halep ve Nablus örnekleriyle benzerdir. Bu plan bir avluyu iki veya daha fazla yönden çevreleyen tonozlu ve kemerli bölümlerden oluşur. Zemin katlarda bulunan taştan sabun kazanları ve bu kazanların zemin kotu altındaki ocaklıkları, zeytinyağının depolandığı kuyular, kare biçimli boşluklar ile birinci katların avluya ve sokağa bakan cephelerinde görülen ahşap perdeler, bölgesel olarak söz konusu sabunhanelere karakteristik bir özellik katmaktadır. Ayvalık, Burhaniye, Havran, Edremit ve İzmir’de görülen, farklı birimleri bir avlu içerisinde bulunan sabunhaneler ise genel olarak iki katlı ve dikdörtgen kütleler hâlinde olup geniş avlunun bir kenarında konumlandırılmıştır. Bu avluyu sabunhaneye birlikte zeytinyağı imalathanesi başta olmak üzere değişik işlevdeki binalar paylaşmaktadır. Yapıların dikdörtgen plânlı zemin katları kendi içinde çeşitli servis mekânlarına bölünmüştür. Kare kaideli ocaklar üzerine oturan metal konik biçimli kazanlar, zemin katların köşelerine veya duvar kenarlarına konumlandırılmıştır. Birinci katlarda sık aralıkla dizilen pencereler, cephelerdeki belirgin özelliktir. Yunanistan’ın Midilli Adası’nda yer alan sabunhanelerle benzer özellik göstermektedirler. Üçüncü grup olan avlusuz sabunhaneler ise her bölgede yer almakla birlikte yapı elemanları ve cepheleri yine inşa edildikleri yerin mimarisine göre biçimlenmiştir.

Sabunhanelerde karşılaşılan ortak özellikler daha çok birinci katlarda görülmektedir. Sabunu dökme, kesme, damgalama, kurutma ve paketleme işlemlerinin yürütüldüğü bu katlar, herhangi bir duvarla bölünmeyen geniş açıklıklı alanlardan ibarettir. Zeminlerde boyu imalathaneye göre değişen ve yöreye göre farklı isimlendirilen sabun kalıpları mevcuttur. Sabunların elverişli bir ortamda kurumasını sağlamak için gerekli hava sirkülasyonunun oluşturulmasına dikkat edilmiştir. Bunun yanında birinci

73 Çınar Atay, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmir Planları* (Ankara: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1998), 20, 36.

katlarda geniş açıklıklı alanları örten ahşap çatı konstrüksiyonunun içten açık bırakılması diğer bir önemli unsurdur.

Sonuç

19. yüzyıldan itibaren sabun üretim merkezi olduğu anlaşılan adı geçen merkezlerde Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren sabunhaneler inşa edilerek imalata devam edilmiştir. Sabunhanelerde 1. Farklı birimlerle bir avlu içerisinde bulunan sabunhaneler, 2. İç avlulu sabunhaneler 3. Avlusuz sabunhaneler olmak üzere üç farklı ana tipoloji belirlenmiştir. 1. tipteki sabunhaneler de üç alt gruba ayrılmıştır. Diğer tiplerin ise herhangi bir alt grubu tespit edilmemiştir. Ele alınan Antakya Selahattin Ökten Sabunhanesi ise iç avlulu sabunhaneler tipindedir. Arşiv vesikaları, salnameler, ticaret yıllıkları ve çeşitli kaynaklardan öğrenildiği üzere sabun üretiminin merkezi konumunda olan yerleşimlerde veya çevresinde başka sabunhanelerin varlığından da söz edilmiştir. Ancak bunların bir kısmının yıkıldığı anlaşılmakla birlikte yapıların işlevinin değiştirilerek çeşitli adlarla anılmaya başlaması özellikle büyükşehir statüsünde olan merkezlerde tespiti güçleştirmektedir. Dolayısıyla eldeki verilerden başka sabunhane(ler) de olması ihtimal dâhilindedir. Bu sebeple ortaya konulan tipolojinin araştırma neticesinde tespit edilen mevcut sabunhanelere göre yapılmış bir denemeden ibaret olduğu dikkate alınmalıdır.

Kimya sanayisinin bir dalı olan sabunculuğun ve inşa edilmiş sabunhanelerin, pek çok Osmanlı arşiv vesikasında geçtiği ifade edilmiştir. Bu anlamda, Osmanlı'nın sanayileşme yolunda attığı adımlardan birinin de sabunculuk sektöründe olduğunu söylemek mümkündür. Ancak endüstri mirasından sayılan bu yapıların tekstil, demir, savunma, çini ve cam gibi sanayi kollarına ait binalara göre araştırmalarda daha az yer aldığı bir gerçektir. Günümüzde hızla gelişen fabrikalaşma, geleneksel metotlarla imalat yapan endüstri yapılarının terk edilerek harap olmasına veya yıkılmasına yol açmaktadır. Bu sebeple söz konusu binaların belgeleme ve koruma çalışmalarının yapılması önemlidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Adıyeke, Ayşe Nükhet. "XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Zeytinyağı ve Sabun İhtiyacının Karşılınmasında Girit'in Rolü". *XV. Türk Tarih Kongresi IV (11-15 Eylül 2006)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, 1743-1753.
- Akın, Berrin. "19. Yüzyıl Uluslararası Deniz Ticaretinin Batı Anadolu Yerleşimlerine Sosyo Ekonomik ve Mekânsal Yansımaları "Ayvalık Örneği". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 5/12 (2015): 7-23.
- Akın, Berrin. "Bir Kentin Kimliği: Ayvalık Zeytinyağı ve Sabun Fabrikaları". *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı I*. İstanbul: Matsis Matbaa, 2015, 217-234.
- Aldoğan, Ayşen. "Anadolu Kültüründe-Sanatlarında Sembolik El Motifi". *II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu Tebliğler*. İstanbul: Kuşak Ofset, 1988, 26-34.
- Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*. Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1889-90.
- Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*. Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1891.
- Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*. Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1893-94.
- Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*. Constantinople: Cervati Freres & Cie, 1896.
- Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*. Constantinople: The Annuaire Oriental & Printing Company Limited, 1909.
- Armağan, Abdüllatif. "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Batı Anadolu'da Zeytincilik ve Bu Faaliyetin İstanbul'un İlaşesindeki Yeri". *XIV. Türk Tarih Kongresi II (9-13 Eylül 2002)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, 960-982.
- Ashtor, Eliyahu ve Guidobaldo Cevidalli. "Levantine Alkali Ashes and European Industries". *The Journal of European Economic History* 3 (1983): 475-522.
- Atay, Çınar. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir Planları*. Ankara: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1998.
- Aydoğan, Hatice Aycan. "Türk Halk İnanış ve Uygulamalarında El Sembolü". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Bosart, Louis William. "The Early History of the Soap Industry". *Journal of the American Oil Chemists Society* 1/2 (1924): 76-80.
- Bozgeyik, Özge ve Neslihan Dalkılıç. "Traditional Soap Workshops in Nizip (Gaziantep), South-Eastern Turkey". *Industrial Archaeology Review* 40 (2018): 1-14.
- Camuz, Derya, Başak İpekoğlu ve Hasan Böke. "Tarihi Osmanlı Sabunhaneleri: Antakya Kuseyri Sabunhanesi'nin Koruma Sorunları". *Kargir Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri VII Bildiri Kitabı*. İstanbul: Şan Ofset Matbaacılık, 2015, 10-26.
- Camuz, Derya. "Conservation of Kuseyri Soap Factory As an Industrial Heritage in Antakya". Yüksek Lisans Tezi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2016.
- Cevad, Ali. *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1313.
- Cohen, Amnon. *Economic Life in Ottoman Jerusalem*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

- Cuinet, Vital. *La Turquie D'asia Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de L'asie Mineure*. Vol. 2. Paris: Ernest Leroux, 1894.
- Çiftiyürek, Müge. "Türkiye'de Sabunhaneler". Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2021.
- Çiftiyürek, Müge. "Tarihi Antakya Sabunhanelerinde Geleneksel Sabun Üretim Süreci ve Bu Süreçte Kullanılan Teçhizatlar". *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19/49 (2022): 474-490.
- Çiftiyürek, Müge. "Endüstri Mirasına İki Örnek: Gaziantep Kürkçü ve Elbeyli Sabunhaneleri". *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 7/2 (2022): 559-587.
- Eger, Alexander Asa. "(Re) Mapping Medieval Antioch: Urban Transformations from the Early Islamic to the Middle Byzantine Periods". *Dumbarton Oaks Papers* 67 (2013): 95-134.
- Gibbs, Frederick William. "The History of the Manufacture of Soap". *Annals of Science* 4/2 (1939): 169-190.
- Gökçe, Evren. "Edremit Körfezi'nde Küçük Bir İskele: Kemer-Edremit (Burhaniye) İskelesi". *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi* 1/2 (2018): 33-65.
- Grandin, Thierry. "La Savonnerie Traditionnelle a Alep". *Bulletin d'etudes Orientales* 36 (1984): 144-160.
- Issawi, Charles. *The Economic History of the Middle East 1800-1914*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1966.
- Karesi Vilayetine Mahsus Salname, H 1305/M 1887-1888.
- Konkol, Kristine ve Seth Rasmussen. "An Ancient Cleanser: Soap Production and Use in Antiquity". *Chemical Technology in Antiquity*. American Chemical Society: Oxford University Press, 2015, 245-266.
- Kyle, John. "Soap Manufacture". *The Chemist's Section of the Cotton Oil Press* 5/9 (1922): 28-31.
- Levey, Martin. "The Early History of Detergent Substances: A Chapter in Babylonian Chemistry". *Journal of Chemical Education* 31/10 (1954): 521-524.
- Levey, Martin. "Gypsum, Salt and Soda in Ancient Mesopotamian Chemical Technology". *The History of Science Society* 49 (1958): 336-341.
- L'indicateur Ottoman Annuaire Almanach du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature*. Constantinople: Cervati Freres & D. Fatzea, 1881.
- Martal, Abdullah. "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/3 (1993): 117-131.
- Nakib, Bülent. *Eski Antakya'dan Görünümler, Tarihsel Yapılar ve Eski Ünlü Yerler*. Antakya: Antakya Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.
- Onat, Mithat. *Teorik ve Pratik Sabunculuk ve Yağ Tasfiye Usulleri*. İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1936.
- Özkaya, Mücahit Taha, Mehmet Ulaş ve Ebru Çakır. *Zeytinyağı*. Ed. Fahrettin Göğüş, Mücahit Taha Özkaya ve Semih Ötleş. Ankara: Eflatun Yayınevi, 2009.
- Öztürk, Sait ve Gülden Sarıyıldız. "Antik Çağdan Günümüze Temizliğin Değişmeyen Sembolü: Sabun". *Tombak* 15 (1997): 42-54.
- Öztürk, Sait. "Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii". *Türkler Ansiklopedisi*. 10. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 781-790.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Redford, Scott. *Antioch on the Orontes*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014.

- Routh, Hirak Behari, Kazal Rekha Bhowmik, Lawrence Charles Parish ve Joseph Witkowski. "Soaps: From the Phoenicians to the 20th Century-A Historical Review". *Clinics in Dermatology* 14/1 (1996): 3-6.
- Salname-i Vilayet-i Halep*, H 1284/M 1867-1868.
- Salname-i Vilayet-i Halep*, H 1306/M 1888-1889.
- Salname-i Vilayet-i Halep*, H 1310/M 1892-1893.
- Salname-i Vilayet-i Halep*, H 1320/M 1902-1903.
- Salname-i Vilayet-i Halep*, H 1324/M 1906-1907.
- Sarıyıldız, Gülден. "İstanbul Sabun Tahsisatı ve Bu Tahsisatta Sabuncu Esnafının Yükümlükleri". *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildiriler* 2. İstanbul: Globus Dünya Basımevi, 2003, 363-373.
- Tayar, Mustafa. "Küllerin İnsanlığa Hediyesi: Sabun-I Sümerlilerden Günümüze Sabunun 5000 Yıllık Tarihi". *Dünya Gıda* 12 (2013): 65-66.
- Tunalioglu, Renan. "Türkiye Zeytinciliğindeki Gelişmeler ve Bu gelişmede Kahramanmaraş Zeytinciliğinin Yeri". *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*. İstanbul: Maraşder-Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, 2005, 1345-1353.
- Türkiye'de Sabun Sanayii*. Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, 1958.
- Usun, Çetin Furkan ve Yücel Dinç. "Sabun Üretimi Bakımından Kent Kimliği ve Sabunhanelerin Endüstriyel Miras Kapsamında Değerlendirilmesi: Antakya Örneği". *Coğrafya Dergisi* 40 (2020): 149-162.
- Weulersse, Jacques. "Antioche Essai de Geographie Urbaine". *Bulletin D'Etudes Orientales* 4 (1934): 27-79.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Ali Emiri SABH. Abdülhamid I (AE. SABH. I.) 203/13573, 05 Safer 1199 [18 Aralık 1784].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 230/17225, 19 Zilhicce 1310 [4 Temmuz 1893].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 1132/84834, 01 Muharrem 1316 [22 Mayıs 1898].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Bab-ı Asaflı Mühimme Defterleri (DVNSMHM. d.) 71/296, 29 Safer 1002 [24 Kasım 1593].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Belediye (C. BLD.) 51/2533, 15 Safer 1231 [16 Ocak 1816].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Belediye (C. BLD.) 151/7533, 07 Zilhicce 1251 [25 Mart 1836].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet İktisat (C. İKTS.) 42/2098, 29 Safer 1195 [24 Şubat 1781].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet İktisat (C. İKTS.) 10/459, H. 03 Şaban 1233 [8 Haziran 1818].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet İktisat (C. İKTS.) 25/1233, 27 Rebiülahir 1234 [23 Şubat 1819].

- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet İktisat (C. İKTS.) 30/1451, 29 Zilhicce 1255 [4 Mart 1840].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Maliye (C. ML.) 324/13346, 10 Rebiülevvel 1251 [6 Temmuz 1835].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dâhiliye  dare-i Umumiye Ekleri (DH.  . UM. EK.) 17/27, 11 Ramazan 1334 [12 Temmuz 1916].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dâhiliye  dare-i Umumiye (DH.  . UM.) 93/1, 19 Recep 1333 [2 Haziran 1915].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 1608/95, 21 Recep 1306 [23 Mart 1889].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 35/11, 13 Şevval 1310 [30 Nisan 1893].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 2610/22, 30 Muharrem 1324 [26 Mart 1906].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Hatt-ı Hümayun (HAT.) 488/23974, 1254 [1839].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.) 13/35, 07 Ramazan 1262 [29 Ağustos 1846].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Meclis-i Vala (MVL.) 339/54, 17 Rebiülahir 1270 [17 Ocak 1854].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı (A. MKT. DV.) 175/62, 1277 [1860].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM.) 164/78, 29 Zilhicce 1270 [22 Eylül 1854].
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Şura-yı Devlet (ŞD.) 1196/22, 04 Zilkade 1310 [20 Mayıs 1893].
-  The Excavation of Antioch on the orontes 1932-1939 . Erişim 13 Ekim 2020. <http://vrc.princeton.edu/researchphotographs/s/antioch>

